

MAMBETOVA GÚLNAZ JAQSÍMURATOVNA

**QARAQALPAQSTANNÍŇ
ARQA RAYONLARÍ
GIDRONIMLERI**

81.21.108/7
№ 23.
ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

MAMBETOVA GÚLNAZ JAQSÍMURATOVNA

QARAQALPAQSTANNÍN ARQA RAYONLARÍ GIDRONIMLERI

NÓKIS
«QARAQALPAQSTAN»
2021

UDK: 81'276.6:556(575.172)
BBK: 83.3(5 Qar)
M-35

Gúlnaz Mambetova.
«Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları
gidronimleri» (monografiya)
[Tekst] — Nókis: «Qaraqalpaqstan»
baspası. 2021-jıl, 116 bet.

Usınıp atırǵan monografiyada Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında ushırasatuǵın suw obyektleriniń atamaları lingvistikalıq analizlengen. Qaraqalpaqstan gidronimleriniń úyreniliwi, leksika-semantikalıq ózgesheligi hám derivaciyalıq **modelleri usınılǵan.**

Miynet joqarı oqıw orınlarınıń qaraqalpaq filologiyası tálim baǵdarınıń studentlerine arnalǵan, sonday-aq, tilshi ilimpazlar, oqıtıwshılar, izertlewshiler, magistrantlar, studentler paydalanıwǵa boladı.

Juwaplı redaktor:

SH.N.ABDINAZIMOV — *filologiya ilimleriniń doktorı, professor.*

Pikir bildiriwshiler:

B.DILANOV — *QR xalıq bilimlendiriw xızmetkerlerin qayta tayarlaw hám olardıń qánigeligin arttırıw aymaqlıq orayı baslıǵı, filologiya ilimleriniń kandidatu.*

S.SHÍNNAZAROVA — *Ájiniyaz atındaǵı NMPI, Qaraqalpaq tili kafedrası docenti, filologiya ilimleriniń kandidatu.*

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Ilimiy-metodikalıq Keńesiniń 2020-jıl 30-dekabrdegi 5-sanlı bayanlaması menen baspaǵa ruqsat etildi.

ISBN 978-9943-7054-6-3

BERDAQ ATÍNDÁǴI
QARAQALPAQ
MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI
MÁLIMLEME RESURS
— 8/11 — ORAYI

© «Qaraqalpaqstan» baspası, 2021.
© Gúlnaz Mambetova, 2021.

KIRISIW

Jáhán til biliminde tildi sistemalı úyreniw tiykarında onıń strukturasındaǵı tillik birliklerdi tematikalıq toparlarǵa ajratıw, semantikalıq maydan, leksema hám semalardı úyreniw, morfemalıq quramın analizlew, kognitiv til biliminde koncept, konceptosfera formaların anıqlaw, lingvokulturologiyada bolsa til, millet hám mádeniyat triadası jónelisinde analizlew áhmiyetli máselelerden esaplanadı. Bul til hám oylawdıń óz ara múnásibetine qatnaslı jańasha kózqaraslardıń jetilistiriliwi, sonıń ishinde kórkem tekstlerdi kognitiv poetikası tárepinen analiz qılıw, lingvistikalıq korpuslardı jaratıw, kompyuter lingvistikası, diskursologiya hám sociolingvistikanıń rawajlanıwına tiykar boldı.

Dúnya til biliminde gidronimlerdi xalıqtıń milliy sanası, mádeniyatı hám tariyxı menen baylanıslı halda izertlew onomastikalıq izertlewlerdiń bash jónelislerinen birine aylanıp barmaqta. Ásirese, hárbir tildiń ózine tán gidronimlik mikrosistemaları bar bolıp, olardıń katalogların jaratıw, gidronimlerdi semantikalıq, morfologiyalıq hám fonologiyalıq aspektlerde analizlew principi kúsheydi. Gidronimlik formant hám tiykarlardıń onomastikalıq sistemada tutqan orın kórsetiwge sistemalıq til bilimi metodları eńgiziliwi bolsa túrkiy tiller, sonıń ishinde, qaraqalpaq tili gidronimlik sistemasınıń ózine tán lingvistikalıq tábiyatın belgilewde zárúrli teoriyalıq áhmiyetke iye. Qaraqalpaqstan gidronimleriniń atalıwında da ózine tán milliy mánis hám mazmun bar bolıp, onda xalıqtıń turmis tárizi, milliy dástúrleri hám etnomádeniyatı, kásip-kári, miynet xarakteri hám aymaqtıń geografiyalıq dúzilisi menen baylanıslı túsinipler óz sáwleleniwini tapqan. Qaraqalpaqstan gidronimleriniń milliy lingvomádeniy miyrasınıń quram bólegi sıpatında tutas

analizleniwi bolsa xalıqtıń milliy sana-seziminiń rawajlanıw nızamlılıqları hám toponimikalıq atamaların qalıplesiwine tiyisli ózine tán tillik modellerin anıqlaw imkaniyatın beredi.

Ğárezsizligimizdiń dáslepki jıllarınan-aq Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı burınǵı awqam dáwirinde atalǵan suw obyektı atamalarına ózgerisler kirgizip, geografiyalıq objektlerdiń eski tariyxıy atamaları qayta tiklendi, ana tilimizdegi sózler menen ataw imkaniyatları jaratıldı.

Bul jaǵday qaraqalpaq tiliniń milliy sóz baylıǵın quraytuǵın tariyxıy toponimlerdiń umıtılıp ketiw qáwpiniń aldın aladı. Búgingi kúnde «ilimiy hám dóretiwshilik izlenislerdi hár tárepleme qollap-quwatlaw, olar ushın zárúrli sharayatlar jaratıwǵa»¹ ayrıqsha itibar qaratılıp atırǵanlıǵı qaraqalpaq til biliminde izertlewler kólemin jáne de keńeytiw, sonday-aq, gidronimler boyınsha tereń izleniwler alıp barıw zárúrligin kórsetedi. Sebebi, suw objektleri atamaları bolǵan gidronimler xalıqtıń turmıs tárizi, rawajlanıwı, tirishiligi, suw jaǵası boylap turmıs keshiriwi, sonıń menen birge tildin rawajlanıw basqıshları menen *tıǵız baylanıslı*. Sonlıqtan, gidronimlerdi toplaw hám *kataloglastırıw*, olardıń atalıwı, tilde ómir súriw forması, olardıń belgili aymaqlarda tarqalıw jaǵdayları sebeplerin úyreniwi, qalıplesiw evolyuciyası menen baylanıslı máselelerge anıqlıq kirgiziw – areal lingvistikalıq izertlewlerde múnásip ornı iyeleydi.

¹ Мирзиёев Ш.М. «Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз». Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига кириши тантанали маросимга бағишланган Олий Мажлис Палаталарнинг қўшма мажлисидаги нутқи. — Тошкент: «Ўзбекистон», 2016. — Б. 26.

I BAP.

QARAQALPAQSTAN TOPONIMLERINIŇ IZERTLENIW TARIYXÍNAN

Adamzat – tábiyattıń bir bólegi. Xalqımız turmıs tirishiligi ushın ásirler dawamında suw objektlerinen paydalanǵan, olarǵa atama qoyıwda tikkeley qatnasqan. Suw objektleriniń atalıwında adam balasınıń sóz sheberligi, oy-pikirleriniń tereńligi kózge taslanadı.

Qaraqalpaqstan aymaǵında Aral teńizi, Ámiwdárya menen bir qatarda kól, dárya, arna, izeykesh, aydın, qudıq, jap, salma hám t.b. sıyaqlı oǵada kóp sanlı suw objektleri bar. Bulardıń barlıǵı da geografiyalıq jaqtan kólemi, jaylasıwı yamasa suw objektleriniń qasında xalıqtıń qonıslasıwı, paydalanıwına qaray hár túrli atamalar menen atalǵan. Bul atamalarda xalıqtıń tariyxın, social-ekonomikalıq turmısın, búgingi künge shekemgi basıp ótken jolınıń izlerin anıq anlawǵa boladı.

Qaraqalpaq tili óziniń úlken tariyxına iye hám sońǵı dáwirlerde hár tárepleme bayıp, rawajlanǵan túrkiy tillerdiń biri sıpatında málim. Qaraqalpaq til biliminiń bir qansha tarawları boyınsha kóplegen máseleler búgingi kúnde óziniń ilimiy sheshimin tappaqta. Sońǵı dáwirlerde qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında, terminlerde, morfologiyalıq quramında, sintaksislik qurılısında, stillik sistemasında hám t.b. tarawlarında túrli rawajlanıw hám ózgerisler júz bermekte, sonday-aq, bul máseleler bir qatar kólemli ilimiy-izertlew jumıslardıń obyektine aylanbaqta. Buni sońǵı waqıtlarda qaraqalpaq til biliminiń tiyisli tarawları boyınsha jariq kórip atırǵan ilimiy miynetler menen jaqlanıp atırǵan doktorlıq dissertaciyalardan ayqın kóriw múmkin. Usıǵan qaramastan, ilimiy aylanısqa túspey kiyatırǵan, kóp waqıtlardan beri ilimiy kózqarastan óz sheshimin kútip turǵan máseleler bar.

Usınday arnawlı türde ilimiy kózqarastan izertlewdi talap etip turǵan eń aktual máselelerdiń biri – qaraqalpaq gidronimleri bolıp tabıladı.

Til biliminiń menshikli atamalardı izertleytuǵın tarawı – onomastikanıń ózi de bir qansha tarawlarǵa bólinetuǵını málim. Ilimpazlar tárepinen qaraqalpaq onomastikasınıń toponomika, antroponomika, zoonomika, etnonomika tarawları boyınsha arnawlı türde ilimiy-izertlew jumısları júrgizildi hám dawam etpekte².

Geografiyalıq atamalar hám olarǵa baylanıslı máselelerdi toponomika tarawı úyrenedi. Gidronim «suw atları» degen mánide grekshe *hydor* – «suw», *onoma* – «at» degen sózlerden qalıplesken. Gidronimika suw obyektlerine baylanıslı atamalardı hám olarǵa qatnaslı bolǵan máselelerdi izertleytuǵın taraw.

Suw obyektleri bolǵan okean, dárya, teńiz, kól, kanal, bulaq, suw saqlaǵısh, háwiz, salma, jap, batpaqlıq hám t.b. gidronimikanıń tiykarǵı izertlew obykti bolıp, olarǵa qoyılǵan menshikli atamalardıń qoyılıw sebepleri, leksika-semantikalıq hám grammatikalıq ózgeshelikleri, morfemalıq qurılısı hám t.b. sıyaqlı máseleler usı tarawǵa qatnaslı izertlenedi.

Mámleketimiz óz ǵárezsizligine erisip, milliy qádiriyatlardıń qayta tikleniwi ushın keń imkaniyatlardıń ashılıwı ana tilimizdi bunnan bılay da rawajlandırıw, sonıń ishinde respublikamızdaǵı túrli tarawlarǵa tiyisli menshikli atamalardı ilimiy kózqarastan arnawlı izertlew máwriti kelgenligin ayqın kórsetedi. Bul jaǵday, álbette, qaraqalpaq gidronimlerin de hár tárepleme izertlew júdá áhmiyetli máselelerden biri ekenligin belgilep beredi.

Bunnan tisqari, bul másele xalıqtıń tariyxı, úrp-ádet, dástúrleri menen de tıǵız baylanıslı, sonday-aq, respublikanıń belgili bir aymaqlarında gidronimlerdiń qoyılıw sebepleri, ózgeshelikleri ajralıp turadı. Sonlıqtan, bul máseleni belgili bir regionlar kóleminde úyreniw teoriyalıq hám ámeliy jaqtan úlken áhmiyetke

² Әбдимуратов К. Топонимика Каракалпакии: Дис. канд. филол. наук. – Нукус, 1966; Неге усылай аталған? – Нөкис, 1965; Почему так названо? – Нукус, 1970; Баскаков Н. А. Клички собак у каракалпаков. Ономастика Средней Азии. – Москва, 1978; Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы. – Нукус, 1986; Сайымбетов О. Каракалпак тилинде меншикли адам атлары. – Нөкис, 2000; Хожалепсоева Ю. Прозвища в системе каракалпакской антропонимии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нукус, 1995.

іе болıp, gidronimlerge hár tárepleme tereń hám hár tárepleme tallaw júrgiziwge keń múmkinshilik ashıp beredi.

Gidronimler hám olarǵa baylanıslı ózgesheliklerdi ilimiy kózqarastan arnawlı izertlew tek til bilimi ushın ǵana áhmiyetli bolıp qalmastan, tariyx, geografiya, geologiya hám t.b. ilim tarawları ushın da bay material bolıp esaplanadı.

Suw obyektleriniń atamaları ózinde belgili bir waqıya, hádiyse, tariyxtı jámlegen. Óytkeni, hárbir gidronimniń, menshikli geografiyalıq atamalardıń kelip shıǵıw tariyxı, arnap qoyılıw sebepleri bar. Ekinshiden, gidronimler leksikologiyanıń obykti, sózlik quramıń birliǵı sıpatında tanıladı. Olar belgili bir sóz shaqabına qatnaslı boladı, óziniń anıq bir quramına, qurılısına iye bolıp keledi. Bul jaǵday gidronimlerdi leksika-semantikalıq, tariyxıy shıǵısı, grammatikalıq qurılısı jaǵınan hár tárepleme úyreniw zárurlıǵın payda etedi.

Gidronimlerdi úyreniw túrkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq til biliminde júdá qızıqlı hám áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı.

1.1. Qaraqalpaqstan gidronimleriniń úyreniliwi

Qaraqalpaqstan gidronimleri – uzaq dáwirlerdiń, xalıqtıń bay tájiriyesiniń jemisi. Onda xalıq tariyxı, siyasiy turmısınıń kórinisi óz sáwleleniwin tapqan. Gidronimler de ózi ańlatatuǵın mánisinen kelip shıǵıp, hárqanday geografiyalıq obyektin jaylasqan ornı, sol aymaqtıń tábiyiy-geografiyalıq sharayatı, relyefi, usı suw obykti átirapında jasaǵan, yaki bolmasa jasap atırǵan xalıqtıń ótmishi, etnografiyası, siyasiy waqıyalarǵa qatnası haqqında bay maǵlıwmatlar beredi.

Gidronimler arqalı sol aymaqta qanday xalıq, elat, qawimler, urıwlar jasaǵanı, tábiyatı, haywanat hám ósimlikler dúnyası tuwralı túsiniqlerge iye bolıw múmkin. Gidronimler qaraqalpaq milliy tiliniń rawajlanıw izbe-izligin, yaǵnıy tildin jámiyetlik qubılıs sıpatında qalıplesiw barısın, ózgerislerge ushıraw jaǵdayların anıqlawda da bahalı material bolıp sanaladı.

Túrkiy til biliminde gidronimler arnawlı türde izertlengen. Atap aytqanda, F.G.Garipova óz monografiyasında tatar tilindegi

gidronimlerdi qáliplesiw derekleri, genezisi, gidronim apellyativler, leksika-semantikalıq jaqtan klassifikaciyası, morfologiyalıq qurılısı (affiksli hám affikssiz gidronimler), stratigrafiyası (túrkiy hám mongol tillik qatlamğa tiyisli gidronimler) boyınsha qarastıradı³.

A.A.Kamalov Bashqurtstan gidronimlerin arawlı izertleydi. Ol Bashqurtstannıń 225 awılınan gidronimlik materiallar jıynaydı, 30 ға shamas apellyativlerdi analizleydi hám olardıń lingvoareallıq tarqalıw shegarasın anıqlaydı⁴.

G.B.Madieva Shıǵıs Qazaqstan gidronimlerin etnolingvistikalıq kózqarastan izertleydi. Bul aymaqtaǵı gidronim atamalar quramında mongol tillik qatlamğa kiretuǵın til birlikleriniń basım ekenligin atap ótedi. Jumısta topogidronim, etnogidronimlerdi tallaw menen birge, gidronim apellyativlerdi geografiyalıq terminler dep ataydı hám qazaq tiliniń gidronimlerinde ózgeshelenip turatuǵın bulaq, say, asıw, adır, bel, suw leksemalarınıń gidronim jasaw múmkinshiligine itibar qaratadı⁵.

N.R.Djaparov Qırǵızstan gidronimlerin fonetikalıq, leksika-semantikalıq hám morfologiyalıq jaqtan analizleydi. Qırǵız gidronimleriniń genezisin iran tillik qatlam menen baylanıstıradı⁶. B.K.Ondar Tuva gidronimlerin dialektologiyalıq ekspediciyalardıń juwmaqları hám sayaxatshılardıń kartaları tiykarında izertleydi. Jumısta usı aymaqtaǵı gidronimlerdi tariyxıy-etimologiyalıq, leksika-semantikalıq hám sóz jasalıw qurılısı boyınsha analizleydi⁷. R.Babaxodjaev Tashkent wálayatı gidronimlerin izertlew arqalı olardıń orfografiyasına ayırıqsha kewil bóledi, leksika-semantikalıq jaqtan klassifikaciyalaydı, etimologiyalıq jaqtan analizleydi⁸.

Qaraqalpaqstan toponimlerine shet elli sayaxatshılar da qızıqqan. XIX ásirdiń 70-jıllarınıń ortalarında házirgi Qaraqalpaqstan jerlerinde bolǵan inglis oficeri, mayor Herberd Wood «Geografikal magazin» jurnalınıń 1876-jılı yanvar ayındaǵı sanında «Aral kóliniń jaǵalawları» degen kólemlı materialın basıp shıǵaradı. Bul materiallarǵa K.Hamidov sholıw jasap, Aral teńizi átirapında *Úlkendárya, Oksus (Ámiwdárya), Aybúyir qoltıǵı, Quwanışjarma, Qızıldárya, Tullabay, Ógiz kanalları* dep atalǵan bir qatar suw obyektleriniń atamaları ushırasatuǵınlıǵın atap ótedi⁹.

Qaraqalpaqstan toponimlerine, sonıń ishinde gidronimlerge baylanıslı bir qatar maǵlıwmatlar shet el ilimpazlarınıń miynetlerinde ushırasadı. XVIII–XIX ásirlerde Túrktanda bolǵan ekspediciya materiallarında, V.V.Bartold¹⁰, Riza-kuli-Mirza¹¹, S.P.Tolstov¹², T.A.Jdanko¹³, E.M.Murzaev¹⁴, Vamberi¹⁵, Herberd Wood¹⁶ hám basqa da bir qatar ilimpazlardıń miynetlerinde bul másele tuwralı azı-kem bolsa da sóz etilgen.

Túrkiy tillerde, sonıń ishinde, ózbek til biliminde gidronimika tarawı boyınsha bir qatar jumıslar orındandı. Z.Dwsimov, X.Egamovlar tárepinen járiyalanǵan sózlikte Qaraqalpaqstan gidronimlerinden *Ilmenkól* (Moynaq rayonu), *Aral teńizi* hám t.b. geografiyalıq atamalar kórsetiledi¹⁷. Qaraqalpaqstan toponimleri haqqında pikirler ózbek tilshi-ilimpazlardıń miynetlerinde de ushırasadı. D.Yuldashevtiń Qubla Qaraqalpaqstan toponimleri boyınsha arawlı izertlewinde Beruniy, Tórtkúl, Ellikqala, Ámiwdárya rayonları aymaǵındaǵı jer hám suw atamaları tariyxıy-etimologiyalıq jaqtan izertlengen¹⁸.

³ Хамидов К. Каракалпакстан жерлери туўралы инглис тилиндеги жана дерек// Илим ҳам жәмийет. — Нөкис, 2005. — № 1-2 — Б. 63-65.

¹⁰ Бартольд В.В. Сочинения. — Москва, 1965. — Т. III.

¹¹ Риза-кули-Мирза. Краткий очерк Аму-Дарьинской области. — СПб., 1875.

¹² Толстов С.П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа. (Краткие сообщения института этнографии АН СССР). — М.-Л., 1947. — вып. 2.

¹³ Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. — М.-Л., 1950.

¹⁴ Мурзаев Э.М. Очерки топонимии. — Москва: «Мысль», 1974.

¹⁵ Вамбери. Путешествие по средней Азии. — Москва, 1974. — С. 379.

¹⁶ Herberd Wood. The shores of do Aral// Geographical Magazine Lannary, 1876.

¹⁷ Дўсимов З., Эгамов Х. Жер атамаларының қысқаша түсіндірме сөзлігі. — Нөкис: «Билим», 1991.

¹⁸ Юлдашев Д. Жанубий Қоракалпоғистон топонимларининг тарихий-этимологик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. — Нөкис, 2012. — Б. 21.

³ Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана. — Москва: «Наука», 1991.

⁴ Камалов А.А. Башкортостан гидронимиясы: Филол. илим. канд. дис. ... — Офе, 1969; Башкирская топонимия. Отв.ред. член-корр. РАН Э.Р. Тенишев. — Уфа, 1994.

⁵ Мадиева Г.Б. Гидронимия Восточного Казахстана: Дис. ... канд. филол. наук, — Алма-Ата, 1990.

⁶ Джапаров Н.Р. Гидронимия Кыргызстана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Бишкек, 2006.

⁷ Ондар Б.К. Гидронимия Тувы: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Москва, 1993.

⁸ Бабаходжаев Р.Х. Историко-этимологический анализ гидронимии Ташкентской области Узбекистана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 1993.

Ўzbek tili gidronimlerin úyreniwde S.Qoraevtń miynetleri salmaqılı. Ol «Ўzbekstan toponimiyası» dep atalgan sociolingvistikalıq aspekttegi monografiyasında¹⁹ bir qatar toponimlerdi tariyxıy jaqtan úyrenip, «Jayhun», «Sayhun», «Zarafshan» gidronimleriniń tariyxıy dereklerde ushırasıwı, etimologiyası haqqında sóz etedi. Sonday-aq, «Toponimika» atlı oqıw qollanbasında²⁰ gidronimiyaga ayrıqsha kewil awdaradı. Bul miynette avtor Qaraqalpaqstan gidronimlerinden Ámiwdáryanıń eski túrkiy ataması *Okuz* (dárya sózi ekenligi), «Avesto»da Ámiwdárya ataması – *Arang, Raxa, Ranxa, Aranxa* ekenligi, arabsha «Jayhun», bul dáryanıń eski iransha ataması *Vaxsh* yamasa *Vaxshob*, Orta ásirlerge kelip *Omul* (*Omut, Omuyya*) dep atalganlıgın ilimiy derekler arqalı kórsetedi. Sonday-aq, gidronimlerdi payda etetuğın 128 atamalar (apellyativler) haqqında túsinik beredi. Bul miynettiń «Qaraqalpaqstan Respublikası toponimleri» bóliminde bir qatar gidronimlerdiń túcindirmesi, etimologiyası berilgen.

A.Nizomov, G.Raximova, N.Rasulovalar «Toponimika» atlı oqıw qollanbasında toponimlerdi rayonlarğa bólip úyrenedi²¹. Onda Qaraqalpaqstandı «Tómengi Ámiwdárya toponimikalıq rayonu» dep atap, bul aymaqta kóller, bulaqlar, dárya hám t.b. menen baylanışlı atamalar siyrek ekenligi, al 100 ge jaqın gidronimler «qudıq» birikpesi menen keletuğınlıgı ayrıqsha atap kórsetiledi. Hárqanday aymaqta gidronimlerdiń atalıwı sol xalıqtıń tillik nızamlılıgı menen baylanışlı.

Qaraqalpaqstan gidronimlerin úyreniwde dialektologlardıń da xızmetleri salmaqılı. Rus ilimpazı N.A.Baskakov «Каракалпакский язык. (Материалы по диалектологии)» miynetiniń I tomında dialektologiyalıq bay materiallardı toplağan hám miynettiń sońında berilgen sózlikte *aydın, teńiz, dárya, dárya boyı, kól* hám t.b. sózlerge qaraqalpaq hám rus tillerinde túsinik bergen, al bul miynettiń II tomında qaraqalpaq

toponimikası hám onomastikasınıń izertleniwı kerekligin ayrıqsha atap ótedi²².

Qaraqalpaqstanda suw obyektı hám suwğarıw islerine baylanışlı atamalar tariyxshı ilimpazlardan: S.K.Kamalov²³, Q.S.Sarıbaev²⁴, B.M.Bekimbetov²⁵, S.A.Sulaymanovlardıń²⁶ miynetlerinde ushırasadı. Al, Q.Seytniyazov²⁷ tárepinen 500 den aslam toponimler geografiyalıq jaqtan analizlenip, Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimleri haqqında da ayırım mağlıwmatlar berilgen. Jergilikli dialektolog ilimpazlardan D.S.Nasırov, O.Dospanov, T.Begjanovlar dialektologiyalıq ekspediciyalar juwmaqları boyınsha Qaraqalpaqstan toponimleri, gidronimleri, olardıń qoyılıw jağdayları, atalıw ózgeshelikleri, sonday-aq, etimologiyası boyınsha ilimiy pikirler bildirgen.

O.Dospanov óz miynetlerinde bir qatar gidronimlerdiń dialektlik jaqtan parıqlanıwın mısallar arqalı dálillep kórsetedi. Atap aytqanda, Moynaqta «aydın hám shabıra» sózleri teńdey qollanılıp, bul «kóldiń bólinip qalğan suwları» dep kórsetedi²⁸. «Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi»nde qaraqalpaq tiliniń arqa hám qubla dialektindegi 30 dan aslam gidronim atamalarğa túsinik berilgen hám olardıń dialektler menen sóylesimlerdegi qollanılıw ózgesheliklerine (fonetikalıq, grammatikalıq, leksikalıq) diqqat awdarılğan²⁹.

²² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. (Материалы по диалектологии). – М.-Л., 1951. – Т. I.; Каракалпакский язык (Фонетика и морфология). – Москва, 1952. – Т. II. – С. 19.

²³ Камалов С. Вамбери каракалпаклар хаккында// Вестник ККОАНРУз. – Некис, 1998.

²⁴ Сарыбаев К.С. История орошения Каракалпакстана (с конца XIX века до нашей дней). – Нукус, «Каракалпакстан», 1995.

²⁵ Бекимбетов Б.М. История общественно-политического движения за спасение Аральского моря (1960–1990-е годы): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Нукус, 2007. – С. 21.

²⁶ Сулайманов С.А. История Аральской и Амударьинской флотилий (1847–1920 г.г.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Нукус, 2010. – С. 25.

²⁷ Сейтнийазов К. Топонимы северных районов правобережья Каракалпакии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1993.

²⁸ Доспанов О. Каракалпак аймактык лексикографиясы. – Некис. «Каракалпакстан», 2009. – Б. 40.

²⁹ Насыров Д.С., Доспанов О. Каракалпак тилинин диалектологиялык сөзligи – Некис: «Каракалпакстан», 1983

¹⁹ Караев С.К. Топонимия Узбекистана. – Ташкент: «Фан», 1991.

²⁰ Qoraev S. Toponimika – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2006.

²¹ Низомов А., Рахимова Г., Расулова Н. Топонимика// ўқув қўлланма. – Тошкент: «Шарк», 2013. – Б. 61-62.

T.Begjanov Moynaq sóylesimi boyınsha izertlewleriniń juwmaǵı retinde járiyalaǵan «Qaraqalpaq tili dialektologiyasınıń máselelerinen» dep atalǵan miynetinde sóylesimde ushırasatuǵın gidrotoponimlerdi: 1) adam atlarına; 2) urıw hám millet atlarına; 3) mal atlarına; 4) qus atlarına; 5) ósimliklerge; 6) usatıw hám túrine baylanıslı; 7) sanı, belgisi, kólemine baylanıslı; 8) qural atlarına baylanıslı toponimler dep klassifikaciyalaydı hám Moynaq sóylesimindegi aymaqlıq sıpatqa iye sózlerdi tematikalıq toparlarǵa ajratadı. Olardan gidronimlerdi «suwǵa hám suwdıń háreketlerine baylanıslı atamalar»³⁰ dep qarastırıp, suw obyektlerine baylanıslı 30 ǵa jaqın geografiyalıq atamalarǵa túsiniq beredi. Bunda avtor tek xalıq awzınan jıynalǵan materiallarǵa ǵana súyenip, lingvistikalıq kózqarastan analizlemeydi.

1960-jıllardan baslap Qaraqalpaqstan toponimlerin lingvistikalıq baǵdarda izertlew boyınsha bir qatar jumıslar qolǵa alındı. Qaraqalpaqstan toponimlerin Q. Ábdimuratov arnawlı túrde izertledi. Ol óziniń kandidatlıq jumısında Qaraqalpaqstan toponimlerin strukturalıq-semantikalıq, tariyxıy-etimologiyalıq ózgeshelikleri, orfografiyası hám transkripciyası boyınsha analizledi.

Q.Ábdimuratovtıń izertlew jumısında Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarındǵı (Nókis, Shımbay, Qońırat, Xojeli, Moynaq), ayırım jaǵdaylarda qubla rayonlardǵı jer-suw atamaları analizlengen. Avtor elat, punkt, awıl, tóbeshik, taw atamaları menen bir qatarda gidronimlerge de itibar qaratıp, olardı semantikasına qaray: reńi, tereńligi, dámi, jaylasıwı, kólemi, waqıyaǵa baylanıslılıǵı, aǵısına qaray toparlarǵa bólip qarastırǵan. Dissertaciyanıń ekinshi bóliminde Qaraqalpaqstan gidronimleriniń quramında *ushırasatuǵın túbek (Nurımtúbek), tuba (Aqtuba), ózek (Qarabózek), suw (Qarasuw, Kóksuw), arna, kól* geografiyalıq atamalarǵa lingvistikalıq kózqarastan tallaw jasaydı³¹. Degen menen, bul miynette qaraqalpaq gidronimleri haqqında keń hám tolıq maǵlıwmat berilmegen.

³⁰ Begjanov T. Каракалпак тили диалектологиясының мәселелеринен. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1971.

³¹ Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нукус, 1966. – Б. 11.

Q.Ábdimuratovtıń «Nege usılay atalǵan?» degen atamadaǵı miyneti rus tilinde járiyalanıp, onda Qaraqalpaqstandaǵı jer-suw atamaların qoyılıwın kórkem shıǵarmalardan, xalıq awzınan jıynalǵan ańız, ráwiyat, ápsanalardan paydalanıp, misallar arqalı kórsetken. Avtor bunnan basqa da bir qatar ilimiy maqalalarında Qaraqalpaqstannıń jer-suw atamaları hám olardıń qoyılıw ózgeshelikleri, etimologiyası haqqında pikirler bildirgen³².

Tariyxshı S.Kamalov Vengriyalı ilimpaz Arminiy (German) Vamberidiń miynetine sholıw jasap, onıń XIX ásirde Qaraqalpaqstanda bolıp, bul aymaqtıń xalıq haqqında óziniń bahalı pikirlerin jazıp qaldırǵanlıǵın, onıń Qaraqalpaqstandaǵı bir qatar suw obyektleriniń atamaların kórsetkenligin tómendegishe atap kórsetedi: Házirgi Ámiwdáryanıń atamasın Vamberi «Oksus» dep jazadı, tek bir orında onıń teńizge jaqınlaǵanda ekige bólingen jerin, úlken tarmaǵın «Ámiwdárya» dep ataydı, al Aral teńiziniń Aral kóli. Sonday-aq, «Qazanketken», «Sarqırawıq», «Quyırqlı kól», «Sarışúńgil», «Ógizketken», «Shorqatshı kól» atamaların da atap ótedi. Vamberi óz jazba dereklerinde: «...Qońırattan tómene qaray eki saatlıq joldan keyin Oksus bir-biri menen teń 2 tarmaqqa ayırılıp, tómende oń jaqtaǵı Ámiwdárya dep, al Aralǵa quyatıwın ekinshi tarmaq Tarlı (tar) dep ataladı» dep kórsetedi³³.

Qaraqalpaq tilindegi gidronimlerdiń ayırım máseleleri bunnan basqa da bir qatar ilimiy maqalalarda sóz etilgen. O.Bekbawlov «Aral» gidronimi haqqında ayırım ilimpazlardıń miynetlerinen keń túrde paydalanıp, usı atamanıń etimologiyasını úyrenedi. Maqalada avtor: «Eger eski ádebiyatlar tilindegi «adaǵ» sóziniń «ataw», «aral» mánisin ańlatatuǵının esapqa alsaq, arallılardı

³² Абдимуратов К. Двадцать названий Арала/ Советская Каракалпакия. – Нукус, 1979, 13-ноябрь; «Қыпшақ», «Маңғыт» сөзлеринин этимологиясы хақында// Каракалпак тили бойынша изертлеулер. – Нөкис, 1971. – Б. 108-109; Почему так названо? – Нукус: «Каракалпакстан», 1970; Неге усылай аталған? – Нөкис: «Каракалпакстан», 1965; Каракалпакстан топонимикасы хәм оны изертлеу мәселелери// «Әмиўдәрья». – Нөкис, 1965. – № 2. – Б.119-125; Структура каракалпакских топонимов// Советская тюркология. – Баку, 1971. – № 6. – С. 85-88.

³³ Камалов С. Вамбери каракалпаклар хақында // Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Каракалпакстан бөлиминин Хабаршысы (№ 4-санына қосымша). – Нөкис, 1995. – Б. 9-16.

xalıq tilindegi «Adaq» elin teñizdiñ astında qalğan el dep, arallılardı áyyemgi adaqlılardıñ atın joyıtpay, biraq soñǵı waqıtlarda dáslepki atınıñ («adaq») gónerip, qollanılıwdan shıǵıp qalǵanın soñǵı dáwirde payda bolǵan jańa sinonim (aral) menen atalıp ketken eñ áyyemgi xalıq dep tanıymız» dep kórsetedi³⁴. Tariyxshı X.Esbergenov Qońırat rayonu xalqınıñ tariyxıy hám mádeniy esteliklerine arnalǵan miynetinde: «XV ásirde Ámiwdáryanıñ teñizge quyar jerinde Aral biyligi payda bolıwı menen birge jergilikli qaraqalpaq, ózbek, túrkmenler «odaqlı» dep atalmay, «Arallılar» dep atalǵan» dep kórsetedi³⁵. Demek, bul tárepinen alıp qaraǵanımda, qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın gidronimlik atamaların kópshiligi uzaq tariyxqa iye. Ádette, toponimika geografiya, geofizika, ekoximiya ilimleri menen de baylanıslı bolıp, sonday-aq, toponimika lingvistikalıq baǵdarda da izertlenedi.

M.Qurbanov «Qaraqalpaq tilindegi geografiyalıq terminlerdiñ **leksika-semantikalıq** ózgeshelikleri» atlı dissertaciyasında geografiyalıq terminlerdi leksika-semantikalıq jaqtan oronimlik, oykonimlik, agronimlik hám gidronimlik terminler dep tórt topaǵa bóledi hám olardı bir baptıñ bólimi kóleminde analizleydi. Tiykarınan alǵanda, geografiyalıq terminler tematikası boyınsha hárbiri óz aldına arnawlı izertlewdi talap etedi. Avtor gidronimlik terminlerdi **suw obyektiniñ wazıypasına**, suwdıñ háreketleniwine **qaray aǵatuǵın** (arna, bulaq, dárya, jap, kanal, ózek, say, salma); **aqpaytuǵın** (kól, teñiz); **jasalma** (qudıq, háwiz); **suw obyektlerine baylanıslı** (ataw, jar, bóget, kópir, qoltıq, saǵa, suw) toparlarǵa bóledi hám bul gidronimlik terminlerdiñ semantikasına, etimologiyasına itibar qaratadı³⁶. Degen menen, jumısta Qaraqalpaqstanıñ arqa rayonları gidronimleri tolıq sáwlelenbegen.

Sonday-aq, Q.Qoshanov hám A.Zarimbetovlar Qaraqalpaqstan gidronimleriniñ izertleniwi, atalıwına baylanıslı bir qatar pikirler bildiredi. Avtorlar qaraqalpaq gidronimleriniñ leksika-semantikalıq

³⁴ Бекбаýлов О. «Арал» гидроними хәм «Араллылар» этноними хаккында // Каракалпак тили бойынша изертлеўлер. – Нөкис: «Қаракалпақстан», 1971. – Б.169-178.

³⁵ Есбергенов Х. Қоңырат тарийхый хәм мәдений естеликлери. – Нөкис: «Билим», 1993. – Б. 95.

³⁶ Қурбанов М.Д. Қаракалпак тилидаги географик терминларининг лексик-грамматик хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Нукус, 2011. – Б. 23.

tárepine dıqqat awdarıp, gidronimlerdiñ antroponimler, ósimlik atamaları, balıq atamaları menen keliwin, sonday-aq, suwdıñ kólemi, reñi, dámine baylanıslı hám san mánisin ańlatatuǵın sózlerdiñ qatnasıwınan jasalıwın atap kórsetedi³⁷. Q.Qoshanov bunnan basqa da bir qatar ilimiy maqalalarında Qaraqalpaqstan toponimleri, onomastika, gidronimlik terminler, olardıñ imlası haqqında aktual mashqalalardı keñ jámiyetshilikke usnadı³⁸. Q.Paxratdinov hám Q.Bekniyazovlar Qaraqalpaqstan toponimlerin grammatikalıq qurılısı boyınsha tallaydı³⁹. O.Dospanov hám S.Shınnazarovalar «Sorkól» topogidroniminiñ qaraqalpaq tilindegi semantikasın salıstırmalı túrde qarastırıp, *shor*, *batpaqlıq*, *kól* sıyaqlı geografiyalıq atamalardıñ ańlatılıwın analizleydi⁴⁰.

Búgingi kúnge shekem qaraqalpaq tilinde toponimikalıq, sonıñ ishinde gidronimikalıq terminler sózligi járiyalanbadı. Qaraqalpaq tilinde E.Ómirbaevtıñ geografiyalıq terminler boyınsha sózliginde bir qatar gidronim atamalarǵa⁴¹, al qaraqalpaq tiliniñ 4 tomlıq túsindirme sózliginde oǵada az muǵdarda (20 ǵa jaqın) gidronimlik atamalarǵa⁴², Qaraqalpaq tiliniñ dialektologiyalıq sózliginde bolsa arqa hám qubla dialektlerge tán gidronimlik atamalarǵa salıstırmalı ráwishte túsiniq berilgen⁴³.

³⁷ Қошанов Қ., Зарымбетов А. Об исследовании топонимов, происшедших от гидронимов Каракалпакистана // «Илим хәм жәмийет». – Нөкис, 2012. – № 3-4. – Б. 71-72.

³⁸ Қошанов Қ. Хәзирги жағдайда топонимиканың хәм ономастиканың раўажланыў мәселелери // Тиллердиң өз ара катнаслары жағдайында хәзирги каракалпак тилинин терминологиясын тәртиплестиреў мәселелери: Илимий-әмелий конференция материаллары. – Нөкис, 1992. – Б. 6-8; Атамалар былғасығы, топонимика хәм ономастика илими нелерге кәўил бөлиўи керек? // Каракалпақстан муғаллими. – Нөкис, 1992. – № 1. – Б. 27-28; Вопросы современной каракалпакской ономастики // «Илим хәм жәмийет». – Нөкис, 2015. – № 2. – Б. 22-24.

³⁹ Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Каракалпақстан топонимлеринин қурылысы // «Илим хәм жәмийет». – Нөкис, 2010. – № 1-2. – Б. 69-70.

⁴⁰ Доспанов О., Шыңназарова С. Сөркөл топоними туўралы гейпара пикирлер // «Илим хәм билимлендириўге арналған өмир». Академик А.Дәулетовтың 70 жыллық юбилейине арналған: Илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис: «Билим», 2012. – Б. 42-43.

⁴¹ Өмирбаев Е. Географиялық терминлер менен атамалардын орысша-каракалпакша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1993.

⁴² Каракалпак тилинин түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: «Қаракалпақстан», 1982. – Т. I; 1984. – Т. II; 1988. – Т. III; 1992. – Т. IV.

⁴³ Насыров Д., Доспанов О. Каракалпак тилинин диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: «Қаракалпақстан», 1983.

Demek, toponimlarning bir turi boʻlgan gidronimlar xalqning tarixi bilan bogʻliq boʻladi. Gidronimika til bilimining teoriyalik ham amaliy jihatdan ahamiyatli boʻlgan tarawlaridan biri hisoblanadi. Har bir gidronimning oʻzining kelib chiqish tarixi bor. Ular xalqning turmush, kun kiris tirishiligi oʻzida saqlanib qolgan. Atamalar sol jerda yashagan xalqning turmush, kun kiris, tirishiligi bilan bogʻliq kelib chiqqan. Shunday-aq, gidronimlar aymaqtning tarixi, geografiyasi, tabiati, gidrologiyasi, xalqning etnikalik qurami, etnografiyasi, soni bilan bir qatorda, dialektlarining yuz berishida de ulken ahamiyetga iye.

Toponimikani oronim, oykonim, polisonim, agronim, gidronimlar dep boliniwin esapqa alsaq, olarning har birining oʻziga tan ataliw oʻzgarishliklari bor. Olardan gidronimlarga teʼniz, darya, jap, qudiq, say, julga ham t.b. atamalarning oʻzi geografiyalik terminlar ham gidronimlar bolsa, al usi geografiyalik terminlar bilan bir qatorda til birliklari de dizbeksip kelip, misali *Amiwdarya*, *Maqsimqudiq*, *Tentek jap* ham t.b. turinde de gidronimni anlatadi. Sonliqtan, bul geografiyalik terminlar gidronim atamalarida jasawda iqsham, jiynaqli anlatiwin itibarga *alip, gidronimlarni anlatiwshe* geografiyalik korsetkish birliklardi, *yagniy jap, arna, kanal, qudiq* ham t.b. atamalarni *apellyativlar* dep ataw orinli boladi dep esaplaymiz.

Turkiy tillerde gidronimikalik terminlar bir qatar ilimpazlarning izertlewlerinde soʻz etilgen. Misali, X. Jabbarov «Oʻzbek tilining suvgoriwi leksikasi»⁵⁹ dep atalgan kandidatlik dissertatsiyasida tabiiy ham jasalma yol bilan suvgoriwi islerine bogʻliqlik leksikalik birliklar, asirese, oʻzbek tilinde suvgoriwi leksikasiga bogʻliqlik leksikalik qatlamlar, olarning etimologiyasiga bogʻliqlik masalelerdi de soʻz etedi. Ol oz miynetinde suv ham ogan bogʻliqlik leksikalik birliklar, suv jollari, oning bolimlari, suvning hareketini korsetetuwin, tabiiy suvgoriwi maydanlarni anlatatuwin, tabiiy suv jollari ham hawizlardi anlatatuwin leksikalik birliklerde de itibar qaratadi.

Bunda, albette, gidronimlar qatarini toliqtiratuwin gidronimlik apellyativlarding orni ayriqsha. Gidronimlarni payda etiwde

⁵⁹ Жаббаров Х. Ўзбек тилининг сувориш лексикаси: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. — Тошкент, 1996.

qaraqalpaq tilinde de bir qatar oʻziga tan oʻzgarishlikke iye gidronimlik apellyativlar bor. Misali: *arna, bulaq, darya, jap, julga, salma, izyesh, saqa, aydin, kol, kopir, shungil, qudiq, hawiz* ham tagi basqalar.

Gidronimlarni izertlew masalesinde apellyativ terminlar tirek waziyasini atqaradi. Qaraqalpaq tilinde de bir qatar gidronimikalik apellyativlar oʻziga tan oʻzgarishliklar bilan ataladi.

Arna apellyativi. *Arna* — kolemi boyinsha daryadan kishi, japtan ulken, agatugin suw obyekt. *Arna* gidronimlik apellyativi bilan *kanal* soʻzi qatar qollaniladi. Misali: *Suwenli arnasi* (Qanlikol rayoni), *Qazanketken arnasi* (Kegeyli rayoni). Bul termin tuwrali oʻzbek tilidagi toponimlarning tusindirme soʻzliginde: «Sirdarya welayatidagi kol ham rayon atamasi. Ulken arna bolip suw agatugin say. Eski Xorezm, Sogd tillerinde arna — suw, suw agimi, suw agatugin orin, suw oyip ketken orin» dep berilgen⁶⁰.

Arna soʻzining etimologiyasi ham oning qaysi tilge tiyisli ekenligi hazirshe tartish. V.V. Bartold *arna* soʻzi eski Xorezm tiline tan ekenligini aytdi⁶¹. S.P. Tolstovning fikrinshe, *arna* eski xetshe soʻz bolip, ol «bulaq» manisini bildirgen⁶². A.P. Dulzon eski iran tillerinde *ar/ir* soʻzi «suw» manisini bildiredi dep korsetken⁶³.

Qaraqalpaqstan gidronimiyasida *arna* komponenti suw obyektlari atamalarini jasaw ushuni qatnasadi, biraq onimli emes: *Tentekarna* (Moynaq rayoni), *Raykomarna* (Kegeyli rayoni), *Paxtaarna* (Shumbay rayoni). Qaraqalpaq tilining tusindirme soʻzliginde *arna* soʻzi «ulken tinan jarilgan jap, suw joli» dep tusindiriledi⁶⁴. Qaraqalpaqstandagi *arna* apellyativi bilan keletugin barliq suw obyektlari insan qol kushi ham texnika jardeminde qazilgan, daryadan saqa aladi.

Arna soʻzi tuwrali oʻzbek til biliminde munaday etimologiyalik kizqaraslar bor: «*Arna* — Zamindegi (Jizdaq welayati) kishkene

⁶⁰ Нафасов Т., Нафасова В. Ўзбек тили топонимларининг ўқув изохи лугати. — Тошкент, 1989. — Б. 11.

⁶¹ Бартольд В. В. Сочинения. — М., 1963. — Т. II. — Ч. I. — С. 122.

⁶² Толстов С. П. По следам Древне Хорезмийской цивилизации. — М.-Л., 1948. — С. 81.

⁶³ Дульзон А. П. Древние топонимы Южной Сибири индоевропейского происхождения // Топонимика Востока. — М., 1964. — С. 344.

⁶⁴ Каракалпак тилининг тусиндирме сөзлиги. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1982. — Т. I — Б. 100.

awıl ataması. Házirgi waqıtta qıpshaq dialekti wákilleri sóylewinde «suw payda etken kishi jar, biyiklik» mánisin ańlatatuǵın *arna* sózi de bar», – dep kórsetiledi⁶⁵.

Arıq apellyativi – eski túrkiy tilindegi *aq* (*aǵıw*) mánisin ańlatqan *a:r* feyiline *-ıq* qosımtasınıń jalǵanıwı arqalı jasalǵan⁶⁶, T.Enazarovtıń pikirinshe – «kishi suw jolı» degen mánini ańlatadı. Bul sózdiń etimónı *a:rıq* sózi bolıp esaplanadı⁶⁷.

Samarqand wálayatı gidronimlerin izertlegen N.Begaliyev «*Arıq/arıq* ataması túrkiy xalıqlar jasaytuǵın oǵada úlken aymaqa tarqalǵan. *A:rıq - arıq - arıǵ* túrkiy *a:r - ar - aǵıw, «sińiw»* sóziniń ózeginen kelip shıqqan atama ulıwma túrkiy sóz bolıp, onıń tamırı erte dáwirlerge barıp taqaladı», – deydi⁶⁸.

Qaraqalpaq tilinde *arıq* apellyativli gidronim kóp emes. Mısalı, Nókis qalasınıń qubla batısında aqpaytuǵın shor suwlı kishigirim *suw* obyektı «*Arıq balıq*» dep ataladı. Bunda suwdaǵı balıqlardıń kórinisi, yaǵnıy arıqlıǵı názerde tutılmaǵan, al «balıǵı bar arıq» yamasa «balıǵı bar suw» degendi ańlatadı. Bunda qurılısı boyınsha gidronimlik apellyativi + balıq túrinde kelgen. Sonday-aq, Shımbay rayonında *Qamısarıq kóli* hám usı atamadaǵı elatlı punkt bar. Bunda da jergilikli xalıqtıń bergen maǵlıwmatların esapqa alsaq, «*Qamısarıq*» gidronimi boyınsha úsh túrli boljaw bar.

Birinshiden, *qamıs+arıq*, yaǵnıy qamısı mol suw obyektı, ekinshiden, *qamıs(ı) arıq*, yaǵnıy qamısı arıq, hálsiz kóringenlikten, úshinshiden, *qamıs + (s) arıq, qamıs(ı)+sarı(q)*, yaǵnıy «sarı qamıslı suw» degendi ańlatadı dep túsindiredi. Biz birinshi gipotezanı lingvistikalıq jaqtan durıs dep esaplaymız. Sebebi, *qamıs* – suw ósimligi, al *arıq* – suw obyektı. Degen menen, Ózbekstanınıń kópshilik orınlarında *arıq* apellyativi menen jasalǵan gidronimler aǵatuǵın suw jolın ańlatadı. Mısalı: *Damariq* (Namangan, Uychi, Uchqurǵon, Chortoq rayonı). Al,

⁶⁵ Тўйчибаев Б., Қашкиров Қ. Зоминнинг тил қомуси. – Тошкент: Академик нашр, 2012. – Б. 53.

⁶⁶ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: «Наука», 1974. – Т. I. – Б. 188.

⁶⁷ Энazarов Т. Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи. – Тошкент: Университет, 2002. – Б. 13.

⁶⁸ Бегалиев Н. Самарканд вилояти гидронимлари: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Самарканд, 1994. – Б. 10.

Qaraqalpaqstanınıń arqa rayonlarında *arıq* apellyativi qatnasatuǵın gidronimlik terminler derlik kólge uqsas, ayırımları kólemi boyınsha kólden de kishi, aqpaytuǵın suw obyektlerin bildiredi.

Aydın apellyativi. *Aydın* sózi eki mánide qollanladı: «úlken, ushı qıyır joq kólatlıq» hám «taza, ashıq, tınıq»⁶⁹.

A.M.Sherbaktıń pikirinshe, *aydın* sózi eki sózdiń, yaǵnıy *ay* hám *tún* sózleriniń birigiwinen payda bolǵan⁷⁰.

Aydın sózi «kóldiń ósimliksiz ashıq jeri, ortası» degendi ańlatadı. Moynaq rayonı aymaǵındaǵı ayırım kóllerdiń atamaları usı apellyativ járdeminde jasalǵan: *Jekenaydın, Jumanazaraydın, Qaraaydın, Orıstıń aydını, Uzunaydın*.

Z.Dwsimov óz izertlewinde: «Xorezmde *aydın* apellyativi «kól, kóldiń tereń jeri, ósimliksiz ashıq jeri, ortası» degen mánini ańlatadı, al Qaraqalpaqstandaǵı ózbek dialektlerinde «*aydın* – qamıs ósken kóldegi (qamısı bolmaǵan) oǵada tereń jeri, sonday-aq, *aydın* – júzi taza, anıq suw, kól» degen mánige de iye ekenligin kórsetedi⁷¹. Ayırım gidronimler antroponim xızmetinde de jumсалadı. Antroponim+gidronim apellyativ: *Janar aydın* (Moynaq rayonı), apellyativ+apellyativ: *Aydın kól* (Kegeyli rayonı, Bozataw).

Bulaq apellyativi. *Bulaq* sózi tilimizde *qaynar* ataması menen de belgili. Ol tábiyiy túrde payda bolǵan suw obyektı, tawdan ya jer astınan shıǵıp turǵan suw. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde *Bulaq* apellyativiniń mánileri tómendegishe kórsetiledi. 1. Tawdıń yamasa jerdiń astınan shıǵıp turǵan suwdıń ornı, jeri, kózi, uyası, 2. Bir nárseniń kelip shıqqan jeri, kózi negizi, 3. Kóp, mol, náwpir hám t.b. mánilerde. Bizge málim bolǵanınday, arqa rayonlar geografıyalıq jaylasıwı boyınsha tegislik, dalańlıq, jeri topıraqlı bolǵanlıqtan, *bulaq* apellyativi menen keletuǵın gidronimler júdá az. Mısalı: *Abdibulaq* (Taxtakópir rayonı), *Qırǵınnıń bulaǵı* (Taxtakópir rayonı), *Írzaiyshanbulaq* (Qanlıkól rayonı), *Íssibulaq* (Shımbay rayonı), *Arzımbetbulaq* (Qanlıkól rayonı).

⁶⁹ Каракалпак тилинин түсиндирме сөзligи. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1982. – Т. I. – Б. 42.

⁷⁰ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – Москва, 1962. – С. 79.

⁷¹ Дўсимов З. Хорезм топонимлари. – Тошкент: «Фан», 1985. – Б. 73.

Bul bulaqlar tawlı jer emes, al tegislikte, qumlı jerde tábiyyıy túrde suwdıń jer astınan shıǵıp turıwı menen parıqlanadı. Sonday-aq, arqa rayonlar aymaqlarında *say, jılǵa* gidronimlik apellyativleri de siyrek ushırasadı. Al, *qaynar* apellyativi kóbinese jerden atılıp shıqqan bulaqqa ayıladı. E.M.Murzaev eski túrkiy tilinde *bulaq* sózi *say, arıq* mánilerinde jumsalǵanlıǵın aytadı⁷². S.Qoraev óz izertlewiniń Qaraqalpaqstan Respublikası toponimlerine arnalǵan bóliminde aymaqtaǵı suw obyektlerin ańlatatuǵın gidronimlik atamalardan: *arna, arıq, bulaq, saǵa, ózek, say, salma, jap, qudıq, jaǵıs*, (Aqjaǵıs) hám bulaqlardan *Sútbulaq, Ashshibulaq* gidronimlerin atap ótedi⁷³.

Dárya apellyativi. *Dárya* – kólemi boyınsha kanal, *jap* hám t.b. suw obyektlerinen úlken, aǵatuǵın suw obyektı. Ázerbayjan toponimlerin izertlegen G.A.Geybullayev *dárya* sózi iran tilinen kirgen dese⁷⁴, N.Begaliyev parsı tilinde *dárya*, yaǵnıy *teńiz* sózi menen baylanıslı⁷⁵ ekenligin kórsetedi. Ámiwdárya erte dáwirlerden-aq óz salalarına iye bolıp, ol *Orındárya, Jańadárya, Kókdárya (Moynaq, Qońırat rayonları aymaǵınan aǵıp ótker), Ólidárya (Qanlıkól, Xojeli, Qońırat rayonları aymaǵınan aǵıp ótker)* degen at penen belgili bolǵan. Xalıq tilinde búgingi kúnde de kanal hám arnalar xızmetin atqaratuǵın suw obyektlerin *dárya* apellyativi menen birge ataw ushırasadı. Mısalı: *Erkindárya kanalı* (Kegeyli rayonu), *Aqdárya jabı* (Moynaq rayonu), *Gónedárya, Minajap* (Shımbay rayonu) hám t.b.

Darǵa apellyativi. Bul suw obyektlerine baylanıslı qollanılatuǵın apellyativ. Bul haqqında S.Qoraev – bul sózdiń mongol tilinde «*baslıq, basqarıwshı*» degen mánini ańlatıwın, Xiywa xanlıǵında darǵalar sarayda hámeldarlıq wazıypasın orınlaǵanın, adamlardı hám júklerdi Ámiwdáryadan ótkerip

qoyıw jumısları menen shuǵıllanǵanın hám basqa da bir qatar tariyxıy maǵlıwmatlar beredi⁷⁶.

Qaraqalpaqstanda da erte dáwirlerde darǵalar kemelerdiń toqtaw ornı bolıp, onda dáryadan yaki úlken kólemdegi arnalar diń arǵı tárepine adamlardı, olardıń buyımların, malların ótkeriw ushın arnalǵan suw jaǵasındaǵı orın da, usı kásip penen shuǵıllanıwshılar da darǵa dep atalǵan. Mısalı: *Qayıpdarǵa* (Kegeyli rayonu).

Jaǵıs apellyativi. Jaǵıs – keme, paroxod toqtaw ushın úlken suw obyektlerindegi turaqlı, qolaylı orın. Qaraqalpaqstan diń arqa rayonlarında da *jaǵıs* apellyativi menen keletuǵın atamalar ushırasadı. Mısalı: *Aqjaǵıs* (Moynaq rayonu), *Qállıjaǵıs* (Kegeyli rayonu), *Hákimjaǵıs* (Kegeyli rayonu).

Jaǵıs apellyativi rus tilindegi «*pristan*» sózi menen de atalıp, Xojeli hám Moynaq rayonlarında *pristan* ataması menen awıl, elat atamaları da ushırasadı.

Jap apellyativi. Jap óz saǵasın arna hám magistral kanallardan aladı. Onıń kólemi salma, qarıqtan úlken, al kanal hám arnadan kishi boladı. Japlar kólemli egislik jerlerge suw aparıw maqsetinde házirgi waqıtta texnika menen, al ertede qol kúshi menen qazılǵan. Mısalı: *Aytekejap* (Shımbay rayonu), *Allaxanjap* (Shımbay rayonu), *Aylanbajap* (Shımbay rayonu), *Tımpıyap* (Taxtakópir rayonu). *Jap* apellyativi Qazaqstan, Túrkmenshan toponimlerinde de ushırasadı.

E.M.Murzaev *jap* sóziniń kelip shıǵıwı *ob – suw* sózine baylanıslı ekenligin kórsetedi⁷⁷. Z.Dwsimov *jap (yap)* terminin kishi gidronimlik obyektlerdi kórsetiwshi apellyativler qatarına kirgizedi hám Xorezm toponimiyasında bul apellyativlerdiń ónimli qollanılatuǵınlıǵın bildiredi⁷⁸. *Jap* sózi túrkiy, sonıń ishinde, qaraqalpaq tilindegi «j» lawshı (jokane) qubılıs arqalı *ob* sóziniń *j+ob+ – j+ap* túrindegi ózgerisi arqalı qalıplesken.

Jap apellyativi Qaraqalpaqstandaǵı gidronimler hám mikrotoponimler quramında ádewir muǵdarda ushırasadı: *Abatjap, Baǵjap, Begjap, Estekjap, Mayjap, Tasjap, Sheriwshijap* hám t.b.

⁷² Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. – Москва: «Мысль», 1984. – Б. 562.

⁷³ Qoraev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2006. – Б. 154.

⁷⁴ Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана. – Баку: ЭЛМ, 1986. – С. 88.

⁷⁵ Бегалиев Н. Самарканд вилояти гидронимлари: Филол. фан. ном. ... дис. – Самарканд, 1994. – Б. 76.

⁷⁶ Qoraev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2006. – Б. 183.

⁷⁷ Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. – Москва, 1974. – С. 200.

⁷⁸ Дўсимов З. Хорезм топонимлари. – Тошкент: «Фан», 1985. – Б. 70.

Jar apellyativi – suw obyektine baylanışlı termin. Tilimizde *tikjar*, *jar* sözleri qullanıladı. Ilimpazlar *jar* gidronimlik terminini haqqında «taw etegi janbawırlarında, jeri jumsaq tegisliklerde kóplep ushırasatıwın, aqın suwlar jerdi juwıp ketiwi nátiyjesinde payda bolğan shuqanaqlar»⁷⁹, «suwdıń jerdi oyıwınan payda bolğan, eki tárepi tik shuqırlıq. Bul atama bir nárseni «jarıw, bóliw, ajıratıw» feyilinen kelip shıqqan» dep kórsetedi⁸⁰. Qaraqalpaq tilinde de *jar* apellyativli gidronimler ushırasadı: *Qarajar*, *Qızıljar* (Moynaq rayonu), *Qumjar* (Qanlıkól, Qońırat rayonları), *Qosjar* (Shımbay rayonu). *Jar* komponentli toponimler Qaraqalpaqstanda az ushırasadı.

Jarmus/jarğan/jarma apellyativleri. Bul – tınnan jarılğan úlken jap, kanal. *Jarmus* apellyativi menen keletuǵın gidronimler *xalqımızda* *uzaq* dáwirlerden bar ekenligi belgili. Sebebi, suw obyektleri ele texnika joq waqıtlarda adamlardıń qol kúshi, jámlesip kómek aytıw jolı menen qazılğan. Partaw, tegislik, taqır jerden jarıp qazıw háreketi arqalı ámelge asırılǵanlıqtan usılay ataladı. Kóbinese, *jarmus/jarma /jarğan* apellyativleri menen keletuǵın gidronimler usı iske belgili bir adamlar basshılıq etkenligi ushın antroponimler menen dizbeklesip keledi hám *kanal*, *jap* apellyativleri de qatnasadı, ayırım jaǵdaylarda antroponim+jarğan/jarmus/jarma apellyativi menen ǵana ataladı: *Qiyatjarğan* (Qanlıkól rayonu), *Abatjarmus* (Kegeyli rayonu), *Quwanishjarma* (Taxtakópir, Kegeyli rayonları), *Hákimjarğan*, *Bákirjarğan* (Kegeyli rayonu), *Bolisjarğanjap* (Qońırat rayonu), *Mıńjarğan* (Qońırat rayonu).

Z.Dwsimov *jarmus* apellyativi Xorezmde *yarmush/jaran* formasında «kishi arna» mánisinde, «jarıw, qazıw» háreketi menen baylanışlı dep kórsetedi⁸¹.

Jasqa apellyativi. *Jasqa* – hárqanday suw obyektiniń jap, arna, dáryanıń adam túsiwge qolaylastırıp, qoldan islengen yaki tábiyiy túrde túsiwge hám shıǵıwǵa qolaylı bolğan jeri. Onı geyde tekshelep, oyıp ta, biyiklew orınlarda qoldan qazıp ta

suw alıwǵa ıqshamlastıradı. Bul apellyativ suwdıń aǵısın bildirmeydi, al oǵan qatnaslı bolǵan obyektte ańlatadı. Z.Dwsimov bul apellyativ *gúzar (jol)* mánisine iye, Xorezmde kól, arna, dárya hám basqa da obyektlerdiń shomılıwǵa arnalǵan ornı jasqa dep júritiledi, – dep kórsetedi⁸².

Jasqa apellyativi túrkiy tillerde gidronimler jasawda onsha ushıraspaydı. Kópshilik jaǵdaylarda úyi dáryaǵa, japqa jaqın xojalıqlar onnan suw alıw ushın arnap jap suwına, suw obyektiniń ultanına shekem qoldan qazılǵan teksheni de jasqa dep ataydı. Mısalı: *Minajjasqa* (Kegeyli rayonu), *Qaniyazjasqa* (Kegeyli rayonu). Demek, *jasqa* apellyativi onı qazǵan yamasa jasqa sol adamnıń úyiniń tusında, oǵan tiyisli aymaqta bolǵanlıqtan usılay ataladı.

Jılǵa apellyativine qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde «kishkene ózek» dep túsindirme berilgen⁸³. *Jılǵa* kólemi boyınsha ensiz, suw jolın quwıp, jıljıp aǵadı. Sonlıqtan, bul apellyativ suwdıń jıljıwı (jıl (jıw)+ǵa) menen baylanışlı payda bolǵan. S.Qoraev «jıldırap aǵatuǵın suw» dep kórsetedi⁸⁴, yaǵnıy suwdıń sestine baylanışlı sıdırlap aǵatuǵın suw mánisine baylanıstıradı. Qaraqalpaq tilinde *jılǵa*, *say* sözleri óz ara sinonim, biriniń ornına ekinshisi qullanıla beredi.

Qaraqalpaqstanıń bir qatar orınlarında *jılǵa* apellyativi menen keletuǵın toponimler (awl atları) ushırasadı: *Qazaqjılǵa* (Qaraózek rayonu), *Ibrayımjılǵa* (Shımbay rayonu).

Jıqqın apellyativi. *Jıqqın* suw obyektleri (dárya, kanal, jarmuslar) qasında boladı. Sebebi, *jıqqın* – dáryanıń tasıw waqtında pátli náwpir suwdıń óz jaǵasın, kánarın buzıp ketken jeri, tábiyiy suw jolı. Bul apellyativ semantikası suw aǵısınıń dárya jaǵasın buzıp, jıǵıp alıw háreketi menen baylanışlı: *Iyshanjıqqın* (Kegeyli rayonu), *Zayırjıqqın* (Moynaq rayonu).

Izeykesh/zeykesh/izeyxana apellyativi – jer betine kóterilip turatuǵın suwlardı aǵızıp, saqlap turatuǵın suw obyektı. Jasalma

⁷⁹ Дўсимов З. Эгамов Х. Жер атамаларының қысқаша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Билим», 1991. – Б. 64.

⁸⁰ Qoraev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2006. – Б. 188.

⁸¹ Дўсимов З. Хорезм топонимлари. – Тошкент: «Фан», 1985. – Б. 70.

⁸² Sonda. – Б. 72

⁸³ Қарақалпақ тилинин түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1988. – Т. III. – Б. 67.

⁸⁴ Qoraev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2006. – Б. 188.

túrde qazıladı hám ondağı suwlar ishiwge hám egislikke jaramsız bolıp, izey suw dep te ataladı. Tilimizge, tiykarınan, parsi tilinen kirgen sóz bolıp, ol «zák – duz, duzlı, +kách «qarıq, tap», izey suw aǵatúǵın yamasa saqlanatuǵın orın, drenaj degendi ańlatadı⁸⁵.

Kól apellyativi. Bul apellyativtiń kól suwınıń kólemine, kópligine, az yaki kishiligine qaray *kólshe/kólmek* variantları da qollanıladı. Arqa rayonlarda *kól* ataması menen keletuǵın gidronimler ónimli ushırasadı.

Kól sózi qarachay-balkar tilinde de ushırasıp, ol «kúol» formasında keledi hám birneshe mánilerdi ańlatadı: 1. Adamnıń múshesi: qol; 2. tegislik, jazıqlıq, dalańlıq⁸⁶. Al, ózbek til biliminde B.Vafoev *kól* sózi haqqında járiyalaǵan maqalasında: «*kól*» sózi VII–VIII ásirlerde «dárya» mánisin, al X–XI ásirlerge kelip, tek ǵana aqpaytuǵın suw obyektlerine baylanıslı qollanılǵan⁸⁷, – dep atap kórsetedi.

Kóplegen gidronim terminler, joqarıda atap ótkenimizdey, *bulaq*, *kól* hám t.b. sózler arqalı jasalıp, shıǵısı boyınsha ulıwma túrkiy tillik sıpatqa iye boladı, al *jarma*, *jarmus*, *qoltıq*, *tuba* sıyaqlı atamalar – óz tillik sózler qatlamına tiyisli. S.Qoraev: «*Kól* – qurǵaqlıqtaǵı shuqırılıqlardı toltırıp turǵan suw hawızı», – deydi⁸⁸.

Kól apellyativi menen kelgen atamalar Qaraqalpaqstanńnıń *barlıq* aymaqlarında derlik ushırasadı. Bul – tábiyiy suw obyektı. Mısalı: *Qarakól* (Qońırat rayonu), *Aqtikenli kól* (Qońırat rayonu), *Kókshiyelkól* (Kegeyli rayonu), *Birqazankól* (Kegeyli rayonu), *Shómishkól* (Qaraózek rayonu), *Arpakól* (Kegeyli rayonu), *Aqtubakól* (Kegeyli rayonu) hám t.b.

Kól apellyativi kópshilik túrkiy tillerde ayırım fonetikalıq ózgeshelikler menen qollanıladı. N.A.Baskakov: «Bul termin

⁸⁵ Пенжиев М. Об ирригационной терминологии туркменского языка// Тюркская лексикология и лексикография. – Москва: «Наука», 1971. – С. 257.

⁸⁶ Хаджилаев Х-М. Очерки карачаево-балкарской лексикологии. – Черкесск. 1970. – С. 32.

⁸⁷ Вафоев Б. Кўл сўзининг маънолари ва тарихи// Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1992. – № 2. – Б. 18.

⁸⁸ Qoraev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2006. – Б. 196

tek túrkiy tillerde emes, al mongól tilleri ushın da ortaq sıpatqa iye hám usı tildegi «gol» variantı «dárya, bulaq», «batpaqlıqqa aylanǵan kól» mánilerinde qollanıladı», – dep kórsetedi⁸⁹. Bul gidronimlik apellyativ ulıwma altay tilleri ushın ortaq, al kelip shıǵıwı boyınsha eń eski sóz bolıp, bir qatar túrkiy tillerde hár túrli fonetikalıq variantlarda ushırasadı.

Kól apellyativi qollanıw jiyiligi boyınsha *jap* apellyativinen keyin ekinshi orındı iyeleydi. Biziń materiallarımızda *kól* apellyativi menen qollanılatuǵın 100 den aslam gidronimler ushırasadı, sonday-aq, apellyativ mikrotoponimlerdiń bir elementi sıpatında da júdá ónimli qollanıladı.

Kópir apellyativi. *Kópir* – suw jolı emes, al suw obyektı menen baylanıslı, yaǵnıy dárya, arna, *jap*, *salma*, *aǵın* suwdıń bir tárepinen ekinshi tárepine ótiw ushın islengen ótkel. Transport, mal, júk alıp ótiwge arnalǵanları – *kópir*, al tek adam ótiwge arnalǵanı – *payapıl* dep ataladı. S.Tursunov: «pay» tájik hám parsi tilinde «ayaǵı», «tómeni» degen mánini ańlatatuǵının aytadı⁹⁰. Mısalı: *Ashamaylıkópir* (Qońırat rayonu), *Gúlalkópir* (Qońırat rayonu), *Eshniyazkópir* (Kegeyli rayonu), *Kamalkópir* (Kegeyli rayonu), *Betonkópir* (Qanlıkól rayonu), *Shaǵalkópir* (Nókis rayonu), *Qızılkópir* (Qońırat rayonu), *Ómirbaykópir* (Shımbay rayonu).

Qaq apellyativi. Bul – tábiyiy suw obyektı, yaǵnıy jawın-shashın suwlarınan taqır, qattı, oypawıt jerge jıynalǵan suw bolıp, onnan kóbinese dúz haywanları, sharwa malları paydalanadı. *Qaq* irrigaciyalıq termin sıpatında «vetland» dep te ataladı. *Qaq* apellyativin Mahmud Qashǵariy «shuqırılıq, shuqır orın» dep túsindiredi⁹¹. *Qaq* apellyativi arqalı keletuǵın gidronimler Taxtakópir, Qońırat, Moynaq, Qaraózek rayonları, Nókis qalasınıń qubla tárepinde jiyirek ushırasadı: *Jambasjıńılqaq* (Taxtakópir rayonu), *Jańasholaqqaq* (Taxtakópir rayonu), *Kóktóbeqaq*

⁸⁹ Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая/ / Топонимика Востока. – Москва: «Наука», 1969. – С. 65-69

⁹⁰ Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2008. – Б. 69.

⁹¹ Махмуд Кашғарий. Девону лугатит турк. – Тошкент: «Фан», 1960. – Т. I. – Б. 180.

(Taxtakópir rayonu), *Kósikqaq* (Taxtakópir rayonu), *Tayketkenqaq* (Taxtakópir rayonu), *Shımbayqaq* (Taxtakópir rayonu).

Qudıq/quy apellyativi. Bul – suw shıǵarıw ushın dóńgelek ya tórtmúyeshli formada tereń qazılǵan shuqır. Qudıqtı Z.Dwsimov «jasalma obyektlerdi ańlatatuǵın gidronimlik indikator» toparında úyrengen⁹².

Qudıq hám *quy* apellyativleri Qaraqalpaqstanńıń arqa rayonlarında, ásirese, sharwashılıqqa qánigelestirilgen orınlarda kóplep ushırasadı: *Uzınquy qudıǵı* (Qońırat rayonu, Ústirt tegisligi), *Qazaq qudıq* (Qońırat rayonu), *Sorsha qudıq* (Qońırat rayonu), *Bay qudıq* (Qońırat rayonu), *Urı qudıq* (Qońırat rayonu), *Iytıbay qudıq* (Qońırat rayonu), *Aybosın qudıq* (Taxtakópir rayonu), *Orazbay qudıq* (Taxtakópir rayonu), *Turanbaybulaq qudıq* (Taxtakópir rayonu), *Aq qudıq* (Taxtakópir rayonu). Sonday-aq, *ótken* ásirde belgili insanlar tárepinen qazdırılǵan, biraq házir batıl bolıp qalǵan qudıqlar da Qońırat rayonında tariyxıy orımlar sıpatında saqlanıp qalǵan: *Mádenbaydıń qudıǵı*, *Seyfulǵábit Majitovtıń qudıǵı* (S.Majitov – milleti tatar, aǵartıwshı, jazıwshı hám shayır), *Murtazabaydıń qudıǵı*, *Orınbay sabınshınıń qudıǵı*, *Xanmeshit qudıǵı*, *Xanmeshittegi qudıq*, *Jasawılbasınıń qudıǵı*, *Xıdayan axun qudıǵı*.

Oy apellyativi. *Oy* eki túrli xızmette – oronimikalıq hám gidronimiyalıq apellyativ retinde de qollanıla beredi. *Oy* – átirapına salıstırǵanda pás, oy jer, sonday-aq, aqpaytuǵın suw obyektı, suw toplanıp turǵan shuqırılıq; geyde eski kóldiń ornı da usılay ataladı. Qaraqalpaqstanda *oy* apellyativi menen keletuǵın gidronimler kóp ushırasadı: *Aytekeoy* (Shımbay rayonu), *Ǵazoy* (Shımbay rayonu), *Mamıtoy* (Qanlıkól rayonu), *Qorazoy* (Qanlıkól rayonu), *Sarıoy* (Qanlıkól rayonu), *Porxanoy* (Kegeyli rayonu).

Oy sózi túrkiy tillerinde ónimli qollanıladı. E.M.Murzaev «oy» sózi túrkiy tillerde «shuqır, pás, jer», «páslik», «barlıq tárepi tóbe yamasa tawlar menen oralǵan oy jer, eki tawdıń ortası» degen mánilerdi ańlatadı», – dep kórsetedi⁹³.

⁹² Дүсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: «Фан», 1985. – Б. 72

⁹³ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – Москва: «Мысль», 1984. – С. 409.

Ózek/ózen apellyativi. Bul dáryanıń tarmaǵı, suw jolı. Tatar tili gidronimlerin izertlegen F.G.Garipova *ózek* termininiń tatar tilinde *úzák*, yaǵnıy «dárya» mánisin ańlatatuǵınlıǵın, sonday-aq, jergilikli xalıq tilinde suw, jılǵa mánilerin ańlatıwda da uzaq waqıtlardan berli qalıpleskenligin, tatar tilindegi «ózeklenip aǵıw» sózi dáryanıń ortasındaǵı aǵıs mánisin ańlatatuǵınlıǵın atap kórsetedi⁹⁴. Al, N.Oxunov: «*ózek* Xorezm hám Qaraqalpaqstanda «*dárya tarmaǵı, salası*» mánilerin bildiredi. Haqıyqatında da, *Tikózek*, *Qaraózek*, *Kókózek* – bul Ámiwdárya tarmaqlarınıń atamaları»⁹⁵, – dep jazadı. Q.Ábdimuratov: «*ózek* – bul qoldan qazılmaǵan, óz erkinshe, tábiyiy payda bolǵan dáryanıń bir shaqapshası. *Ózek* bazı waqıtları eki kóldi de tutastırǵan yamasa dáryadan tikkeley aǵıp, teńizge quyatuǵın bolǵan», – degen pikirdi bildiredi⁹⁶. Al, N.A.Baskakov *ózek*, *ózen*, *uguz* sózleriniń túbiri bir dep esaplaydı. *Ózek* hám *ózen* eski túrkiy tilindegi *wzwz+ek* – *wwzek* – *ózek* – *wzek* túrine kelip jetken. Al, *wgws* eski uyǵır tilindegi *wgw*, yaǵnıy «suw» sózi menen baylanıslı ekenligin atap kórsetedi⁹⁷. Tiýkarınan, *ózek* sózi tilimizde suw obyektı menen qatar predmettiń qaq ortası, tiýkarı, mazmun mánisin de ańlatadı. Mısalı: terektiń kesilgendegi aylana sheńber sızıqlarınıń eń ortası, palız eginleriniń (piyaz, geshir hám t.b.) ózegi hám t.b. túrinde de qollanıladı.

Qaraqalpaqstanńıń arqa rayonları geografiyalıq terminleriniń quramında *ózek* apellyativi ónimli qollanıladı: *Mamurózek* (Qońırat rayonu), *Qutıbayózek* (Qońırat rayonu), *Maylıózek* (Qońırat rayonu), *Kókózek* (Qońırat rayonu), *Qumózek* (Kegeyli rayonu), *Tarlıózek* (Kegeyli rayonu), *Jalpaqózek* (Moynaq rayonu).

Saǵa apellyativi. *Saǵa* – dárya yaki japtıń baslanǵan, suw alatıuǵın jeri. «Xorezmde *saǵa* menen birge kishi kanallarǵa baylanıslı «qulaq» – indikatorı da qollanıladı», – dep kórsetedi

⁹⁴ Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана. – Москва: «Наука», 1991. – С. 46.

⁹⁵ Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Тошкент: «Фан», 1989. – Б. 43.

⁹⁶ Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии: Дис. канд. филол. наук. – Нукус, 1966. – С. 113.

⁹⁷ Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая / Топонимика Востока. – Москва, 1969. – С. 66.

Z.Dwsimov⁹⁸. Qaraqalpaq tilinde *sağa* jeke gidronimlik termin sipatında da, gidronimler jasawda da qollanıladi: *Tórtsağa* (Shomanay rayonu), *Bessağa* (Kegeyli rayonu), *Tórtsağakanal* (Shımbay rayonu).

Sağa sózi arabsha *sakiya* sózinen alınıp, ol «dáryanıń baslanǵan jeri» degendi bildiredi. Qaraqalpaqstanda *sağa* komponentli apellyativ az muǵdarda ushırasadı: *Kólsağa* (Shımbay rayonu), *Kanalşağa* (Xojeli rayonu), *Bessağa* (Kegeyli rayonu), *Tassağa* (Nókis rayonu), *Sağajap* (Xojeli rayonu), *Úshsağa* (Kegeyli rayonu).

Say apellyativi derlik kópshilik túrkiy tillerde ushırasadı. Ol qaraqalpaq tilinde *sala* sózi menen qabatlasıp, juplasıp ta qollanıladi. Bul eki atama da, tiykarınan, gidronimlik apellyativler. *Say* sózi ańǵar, jira mánilerin ańlatısa, qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde *sala* sózi eki mánini ańlatadı: 1. Tarmaq, arna, ańǵar; 2. Ashıq maydan, alań, dala⁹⁹.

Say – kólemi dáryadan kishi, japtan úlken, eni de onsha keń bolmaǵan suw jolı. *Say* termini jeke túrinde ózek yaki arna mánisinde qollanılmaıdı. *Say* sózi qaraqalpaq folklorında, kórkem shıǵarmalar tilinde jeke túrinde qollanıluwı ushırasadı.

«*Say* eski túrkiy tillerde dáslep «taslaq, tegislik» mánisin ańlatıp, keyin ala «eki tikjar arasındaqı suw aǵatuǵın páslik» degen mánini ańlatqan»¹⁰⁰. F.G.Garipova «tatar tilinde *say* sózi ertede suwdı, dáryanı, kishkene dáryanı ańlatqan, al házirgi waqıtta onsha tereń bolmaǵan, sayız dárya» dep kórsetedi¹⁰¹. Tájik tilinde *say* «jira, say» mánisinde ónimli qollanılauı gidronim sipatında analizlenedi¹⁰².

Say apellyativi menen Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında gidronimlerdiń atalıwı siyrek. Mısali: *Gargasay* (Qanlıkól rayonu), *Anasay kanalı* (Nókis rayonu, *Pristan* elatı boylap aǵadı).

⁹⁸ Дүсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: «Фан», 1985. – Б. 73.

⁹⁹ Каракалпак тилинің түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992. – Т. IV. – Б. 168.

¹⁰⁰ Древнетюркский словарь. – Ленинград: «Наука», 1969. – С. 481.

¹⁰¹ Гарипова Ф. Г. Исследования по гидронимии Татарстана. – Москва: «Наука», 1991. – С. 37.

¹⁰² Хромов А. Л. Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана. – Душанбе: Ирфан, 1975. – С. 60.

Salma apellyativi. *Salma* – japtan, arnadan kólemi jaǵınan kishi bolǵan suw obyektı. Ol qarıqtan úlken bolıp, suwǵarıw islerinde japtan *sağa* aladı hám salmalardıń kópligi sebepli onıń janındaǵı belgili obyektıń nusqalıp kórsetiliwi múmkin. Sonlıqtan, salmalardı ajıratıw ushın kópshilik jaǵdaylarda olarǵa jap yaki kanaldaǵı sıyaqlı atama qoyılmaıdı. Z.Dwsimov *salma* sóziniń házirgi kúnde Xorezm dialektlerinde «kishi suw jolı, tarmaǵı» mánisinde aktiv qollanılauıǵın, sal+ba «suw tarmaǵı, dárya» mánisinde, mongólsha «sal» sózi menen baylanıslı ekenligin atap kórsetedi¹⁰³. Mısali: *Niyetulla salma* (Shımbay rayonu, Shúyit awılı). Bul salmanı Niyetulla degen adam óz atızlarına hám basqa da paxta maydanlarına suw aparıw ushın qazǵan; *Partaw salma* (Shımbay rayonu. Partaw – bul úlken egislik jerler. Sol partaw jerdiń qasınan aǵıp ótetuǵın hám onı suwǵaratuǵın salma usılay atalǵan); *Mırzabay salma* (Shımbay rayonu), *Tórtterek salma* (Shımbay rayonu. Bul salma boyında úlken payızlı tórt terek ósip, onnan adamlar jaz aylarında dem alıw maqsetinde paydalanadı).

Suw apellyativi. *Suw* túrkiy tillerdiń kópshiliginde hár túrli variantlarda qollanıladi. F.G.Garipova tatar tilinde jeke apellyativ túrinde hám gidronimlik obyektler atamalarınıń quramında ónimli qollanılauıǵın aytadı¹⁰⁴. L.Karimova: «suvnaq (siǵnaq) toponimi haqqında sóz etiw arqalı túrkiy tillerde *swǵ*, *su*, *suu* sıyaqlı variantları bar ekenligin, suvnaq dárya hám kóllerdiń mal suwǵarıw ushın qolaylı bolǵan bólimi»¹⁰⁵, – dep, G.I.Donidze: «*suw* sózi eń dáslep kól mánisin ańlatqan», – dep kórsetedi¹⁰⁶. Qaraqalpaq tilinde de *suw* sózinen *suwat* (adamlardıń suw alıwına, ishiwine, mallardıń, dúz haywanlarınıń suw ishiwine qolaylı tábiyiy jaypawıt, jer, jasqa); *suwalma* (suw basıp ketken jer) sıyaqlı qospa sózler payda bolǵan. *Suw* apellyativi menen jasalǵan gidronim atamalar: *Kóksuw kanalı* (Qanlıkól rayonu), *Kóksuw*

¹⁰³ Дүсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: «Фан», 1985. – Б. 72.

¹⁰⁴ Гарипова Ф. Г. Исследования по гидронимии Татарстана. – Москва: «Наука», 1991. – С. 37.

¹⁰⁵ Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. – Тошкент: «Фан», 1982. – Б. 72.

¹⁰⁶ Донидзе Г. И. Гидронимические термины в тюркских языках // Ономастика. – Москва: «Наука», 1969. – С. 165.

kollektori (Taxtakópir rayoni), *Aqsuwjap* (Taxtakópir rayoni). Suw apellyativi menen suw taslama gidronim termini de jasaladi. Bul belgili ózekten yaki jap, arnanın biyik saǵasınan suw taslanıwına baylanışlı. *Ráwshan suw taslaması* (Qońırat rayoni), *Atketken suw taslaması* (Kegeyli rayoni), *Mátenózek suw taslaması* (Kegeyli rayoni).

Suw komponentli gidronimler Qaraqalpaqstanda kóp emes. *Tuba* apellyativi. *Tuba* sózine qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde «dáryanıń jay aǵatuǵın kishkene bir tarmaǵı yamasa kól, qoltıq, shıǵanaq»¹⁰⁷, dep túsiniq berilgen. Tatar tilinde «*Tuba* – suwdıń tereń jeri, tereń kól, iyrim, qurdım (pushina)», ayırım sóylesimlerde «dáryanıń batpaqlı jeri, tereń, aqpaytuǵın kól»¹⁰⁸, – dep kórsetiledi. M.Qurbanov «qaraqalpaq tilinde *tuba* – aǵıslı suwdıń aldı tuyıqlanıwınan payda bolǵan kól» dep atap kórsetedi¹⁰⁹. *Haqıyqatında* da, *tuba* – bul aqpay turǵan, *tuba bolıp qalǵan tábiyiy* suw obykti: *Aqtuba kóli* (Kegeyli rayoni). Sonday-aq, eki gidronim apellyativtiń birigiwinen de jasaladı: *Tuba kól* (Qanlıkól rayoni).

Háwiz apellyativi – suwdı saqlap qoyıwǵa arnalǵan jasalma suw obykti. «*Háwiz* indikatorı Ózbekstannıń derlik barlıq wálayatlarında, sonday-aq, Tájikstanda hám Iran toponimiyasında da ushırasadı»¹¹⁰, – dep kórsetedi Z.Dwsimov. *Háwiz* – shıǵısı *arab tiliniń* sóz bolıp, «hawzun, basseyn, suw saqlaǵısh, úlken ıdı, qarıq, salma», al házirgi kúnde de «suw saqlaytuǵın ornı» degendi ańlatadı¹¹¹. Qaraqalpaqstannıń qubla rayonlarında «arnawlı túrde qazılǵan, háwiz esabında sanalatuǵın jerdi *úńiz*» dep (fonetikalıq variantı) ataydı¹¹². Mısalı, *Aytımbet háwiz* (Kegeyli rayoni), *Qural fermerdiń háwizi* (Shomanay rayoni).

¹⁰⁷ Каракалпак тилинің түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992. – Т. IV. – Б. 353.

¹⁰⁸ Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана. – Москва: «Наука», 1991. – С. 41.

¹⁰⁹ Қурбанов М. Географиялық терминлердің семантикалық усыл аркалы топоним жасауы// Хәзирги дәуірде тил илимин изертлеу хәм оқыту мәселелери. – Нөкіс, 2011. – Б. 105-166.

¹¹⁰ Дүсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: «Фан», 1985. – Б. 73.

¹¹¹ Сонда. – Б. 73.

¹¹² Насыров Д.С., Доспанов О. Каракалпак тилинің диалектологиялық сөзлігі. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1983. – Б. 315.

Shúńgil apellyativi. *Shúńgil* – dárya, kól, ulıwma suw obyektiniń tereń jeri. Al, *shúńgil* terminine mániles *tumǵıyq/tuńǵıyq* sózi de «suwdaǵı oǵada tereń jer» mánisin ańlatadı. *Shúńgil* apellyativi tiykar sózge qosılıp ta, jeke túrinde de toponimler jasawda qollanıladı. Mısalı: *Úlpetshúńgil*, *Sarishúńgil*, *Dóngelekshúńgil*, *Besshúńgil*, *Qumshúńgil* (Kegeyli rayoni awıl ataması), *Aqshúńgil kóli* (Qońırat rayoni). Qazaq tilinde «*shúńgil* – dárya hám kóldiń tereń jeri»¹¹³, tatar tilinde «dárya hám kóldiń tereń jerindegi shuqırılıq», al tatar tiliniń ayırım dialektlerinde *shóngól* – «báharde jawın suwlarınan payda bolǵan kishi kólmek, dárya hám kóldiń tereń jeri»¹¹⁴, – dep túsiniq beriledi. Demek, *shúńgil* apellyativi Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimleriniń jasalıwında belgili áhmiyetke iye.

Qaraqalpaqstan gidronimleri túrkiy tilleri gidronimleri menen salıstırılıp úyrenilgeninde Qaraqalpaqstan gidronimleriniń ózine tán qollanıw ózgeshelikleri bar.

Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında gidronimlik apellyativlerdiń qollanıw órisi bir tekli emes: geyparaları keń túrde qollanılsa (*arna*, *kanal*, *ózek*, *kól*, *qudıq*, *háwiz*), ayırımları siyrek qollanıladı (*ayaq salma*, *tuba*, *tap*, *qurdım*, *sawma* hám t.b.). Qaraqalpaq tilindegi gidronimlik apellyativler basqa túrkiy tillerde hár qıylı fonetikalıq variantlarda hám semantikalıq ózgeshelikler menen qollanıladı. Bul, óz gezeginde, túrkiy tillerdiń genetikalıq jaqtan jaqınlıǵın, bir ózekles ekenligin kórsetedi. Sonday-aq, tilimizdiń tariyxıy rawajlanıw evolyuciyasın salıstırmaı jobada úyreniwde belgili áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq tili gidronimlik apellyativlerge oǵada bay. Olar qaraqalpaq dialektologiyası, til tariyxı, lingvogeografiyasına qatnaslı máselelerge anıqlıq kirgiziwde bahalı maǵlıwmatlar beredi. Gidronimlik apellyativlerdiń ayırımları óz tillik qatlamǵa tiyisli hám keń tanımалılıqqa iye. Jıynalǵan gidronim terminlerdiń geyparaları qońsılas tillerde ulıwma ushıraspaydı. Sonday-aq, jergilikli aymaqqa tán bolǵan terminler de bar. Olar óz gezeginde,

¹¹³ Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. – Алма-Ата, 1963. – С. 134.

¹¹⁴ Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана. – Москва: «Наука», 1991. – С. 45.

milliy ádebiy tildin ózgesheliklerin belgilewde, gidronimlerdin aymaq xalqının til ózgesheliklerin kórsetiwde de óz ornına iye.

Qaraqalpaqstannın arqa rayonlarında ushırasatugın gidronimlik terminler sol geografıyalıq obyekt haqqında tariyxıy, tillik maǵlıwmatlar beredi. Bazıbir gidronimlik apellyativlerdin ózi jeke turıp ta, toponimler menen dizbeklesip kelip te, yaki birneshe gidronim apellyativler dizbeklesip kelip te obyektin túrin bildirip keledi. Qaraqalpaq tilindegi gidronimlik apellyativler tuwısqan túrkiy tiller toponimikasın belgili quram bólegi sıpatında da áhmiyetke iye.

II BAP.

QARAQALPAQSTANNIN ARQA RAYONLARI GIDRONIMLERININ LEKSIKA-SEMANTIKALIQ ANALIZI

Qaraqalpaqstannın arqa rayonları gidronimleriniń atalıwı, ondaǵı ózgerisler usı aymaqta jasap atırǵan xalıqtın tariyxı menen baylanıslı. Qálegen geografıyalıq atama tariyxın janlı elesi bolıp, ol uzaq dáwirlerden berli xalıq penen birge jasap kelmekte. Gidronimler de xalıqtın kúnkórisi hám turmısında júz bergen waqıyalardıń, hár túrli qubılıslardıń ataması ekenligi menen de ózgeshelenip turadı.

Gidronimlerdin atalıwında sol aymaqtın relyefi, xalıqtın kásibi, milleti, úrp-ádet hám dástúrleri de, adamlardıń tábiyatqa qatnası menen turmıslıq bay tájiriýbeleri de kózge taslanadı. Qaraqalpaq xalqının ótmishtegi turmısı, xalıq bolıp qalıplesiw basqıshları dárya-teńizler, suw jolları menen baylanıslı bolǵanlıǵı málim. Sonlıqtan da, tilimizde gidronimlerdin jasalıwı, qollanılıwı, olardıń qalıplesiwi tábiyiy qubılıs bolıp esaplanadı.

Qanday da bir geografıyalıq obyektke atama beriwde adamlar sol obyektin kórinisin, onıń tiykarın salıwshı belgili insanlardıń atların yaki qanday da bir geografıyalıq obyektin qasında jaylasıwın, qonıs basqan xalıq, millet, aymaq tábiyatına baylanısh uǵımlardı (mısalı: haywan, ósimlik, taw, topıraq hám t.b) tiykar etip aladı. Gidronimlerdi lingvistikalıq jaqtan klassifikaciyalaw úlken áhmiyetke iye. Bul til iliminde sistemalılıqtı hám ıqshamlılıqtı payda etedi.

Túrkiy tiller onomastikasında gidronimlerdin klassifikaciyası bir qatar ilimiy jumıslarda orın alǵan. Gidronimler máselesine arnalǵan barlıq jumıslarda da gidronimler hám onıń bir qatar túrleri klassifikaciyalanǵan. Qubla Ural hám Ural artı túrkiy-tatar toponimiyasın tariyxıy-lingvistikalıq kózqarastan izertlegen R.Gataullin gidronimlerdin klassifikaciyasın leksika-semantikalıq

jaqtan tómendegi 6 topargá bólip qarastırǵan: 1) gidronimlerdiń fizika-geografiyalıq ózgesheligi hám suw obyektleriniń sıpatlamasına qaray (suw obyektiniń kólemi, kórinisi, forması, suwdıń aǵısı, temperaturası, reńi hám t.b. máselelerge itibar beredi); 2) gidronimlerdiń quramında fitonimlerdiń ańlatılıwı; 3) gidronimlerdiń quramında zoonimlerdiń ańlatılıwı; 4) antroponimlerden payda bolǵan gidronimler; 5) etnonimlerden payda bolǵan gidronimler; 6) kosmonimlerden payda bolǵan gidronimler¹¹⁵.

Tatarstan gidronimlerin arnawlı izertlegen F.G.Garipova semantikalıq ózgesheliklerine qaray eki topargá bólip qaraǵan: 1) qorshaǵan ortalıqtıń fizika-geografiyalıq ózgesheliklerin sáwlelendiretuǵın gidronimler hám 2) insannıń ámeliy iskerligi nátiyjesinde payda bolǵan gidronimler¹¹⁶. Birinshi toparda obyekttiń belgili bir belgilerin sıpatlaytuǵın gidronimler (suw *arqalı shıqqan shawqım, ses, gidronimniń kólemi, tereńligi hám uzınlığı, gidronimikalıq obyekttiń forması yamasa sırtqı kórinisi, obyektlerdiń temperaturası, dámi, iyisi, tazalıǵı hám t.b.), jerdi hám topıraqtı ańlatıw tiykarında payda bolǵan gidronimler, ósimlik hám haywanat dúnyasına baylanıslı gidronimler, suw obyektiniń jaylasıw ornın kórsetetuǵın gidronimler, metaforalıq mánidegi gidronimler, suw obyektiniń emociionallıq sıpatlamasın bildiretuǵın gidronimler, obyekttiń sanın, muǵdarın kórsetetuǵın gidronimler* analizlengen. Ekinshi toparda xalıqtıń jámiyetlik turmısı hám ruwxıy mádeniyatına, tábiyiy yamasa adam tárepinen dóretilgen obyektlerge baylanıslı, antroponim, etnonimlerden payda bolǵan gidronimler analizlengen.

Qazaqstan toponimlerin topografiyalıq jaqtan izertlegen K.Kaymuldinova gidronimlerdi 5 topargá bólip qaraǵan: 1) jerdiń kórinisine qaray; 2) taw jınısları sıpatına qaray; 3) suw rejimine, máwsimine qaray; 4) suw quramına qaray; 5) suw sapasına qaray¹¹⁷.

¹¹⁵ Гатаудлин Р.Р. Историко-лингвистическое описание тюрко-татарской топонимии Южного Урала и Зауралья. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 2012. — С. 22.

¹¹⁶ Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана. — Москва: «Наука», 1991. — С. 56-68.

¹¹⁷ Каймулдинова К.Д. «Қазақстанның аридті аймақтарының топонимиясы». — Алма-Ата: Те-Color, 2010. — Б. 38-57.

Türkmenstan toponimlerin izertlegen S.Ataniyazov gidronimlerdi suwdıń reńi, dámi, iyisi, forması hám kólemine qaray toparlarǵa ajratadı¹¹⁸. Orenburg gidronimlerin izertlegen R.Ya.Xalitov bashqurt tilindegi gidronimlerdi tematikalıq jaqtan eki topargá bólip analizlegen: 1) tábiyiy-geografiyalıq belgilerine qaray; 2) insannıń ámeliy iskerligin bildiriwine qaray.¹¹⁹ Birinshi toparda gidronimlerdiń geografiyalıq terminler arqalı ańlatılıwı, gidronimikalıq obyekttiń arnawlı belgisiniń ańlatılıwı, gidronimlerdiń san mánisi menen bildiriliwi, emociional-bahalawshı (unamli-unamsız) sıpatta bolıwı, gidronimlerdiń metaforalıq-obrazlılıq mánisi menen bildiriliwi, ósimlik dúnyası arqalı ańlatılıwı dep jeti kishi topargá bólingen. Al, ekinshi toparda antropogidronimler; etnogidronimler; insannıń turmıslıq iskerligine baylanıslı gidronimler; paydalı qazılmalarǵa baylanıslı; xalıqtıń miflik uǵımları, dinge baylanıslı gidronimler; xalıqtıń úrp-ádet, dástúrlerine baylanıslı gidronimler; insannıń jámiyettegi sociallıq statusına baylanıslı gidronimler; azıq-awqat ónimleri hám olardı tayarlawǵa baylanıslı gidronimler; adamnıń keselleniwine baylanıslı gidronimler; áskeriy-tariyxıy waqıyalarǵa baylanıslı gidronimler analizlengen.

Ózbek til biliminde N.Begaliyev Samarqand wálayatı gidronimleri boyınsha izertlew jumısında gidronimikalıq obyektlerdi semantikalıq jaqtan eki topargá bólip qaraǵan: 1) suw obyektiniń tábiyiy-geografiyalıq ózgesheliklerine baylanıslı bolǵan gidronimler; 2) aymaqtıń tariyxı, ekonomikalıq, mádeniy turmısına baylanıslı bolǵan gidronimler¹²⁰.

S.Qoraev ózbek tilindegi 130 ǵa shamalas atamalarǵa (gidronimlik apellyativlerge) túsiniq bergen¹²¹.

L.Karimova toponimlerdi semantikalıq jaqtan klassifikaciyalawda tómendegi toparlarǵa bólip qarastırıwdı usınadı: 1. Adam atlarına baylanıslı payda bolǵan toponimler;

¹¹⁸ Атааниязов С. Түркменстан топонимиясы. — Ашхабад, 1981. — Б. 76-81.

¹¹⁹ Халитов Р.Я. Гидронимия Оренбуржья: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Уфа, 2012.

¹²⁰ Бегалиев Н. Самарканд вилояти гидронимлари: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. — Самарканд, 1994. — Б. 17.

¹²¹ Qoraev S. Toponimika. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. — B. 62-66.

2. Etnotoponimlar; 3. Zootoponimlar; 4. Tábiyat kórinisleri, jer, suw, orın ózgesheligi, reńi, kólemi, túrı, mánisine baylanış júzege kelgen toponimlar; 5. Jer astı baylıǵı mánisine baylanış toponimlar; 6. Zattıń sıpatı, sanı, uqsaslıǵına baylanış toponimlar; 7. Diniy túsiniklerge baylanış toponimlar; 8. Waqıya, qubılıslar mánisine baylanış toponimlar¹²².

Qaraqalpaq til biliminde Q.Ábdimuratov óz izertlewlerinde Qaraqalpaqstanń arqa (Nókis, Shımbay, Qońırat, Xojeli, Moynaq) hám qubla rayonlarındaqı ayırım toponimlerdi, sonıń ishinde gidronimlerdi úyrenip, olardı leksika-semantikalıq jaqtan tómendegi tártipte analizlegen: 1) suwdıń reńi (*Kókózek, Qızılózek*); 2) suwdıń tereńligi (*Qaratereń*); 3) suw dáminiń ashshılıǵı (*Ashshukól, Sorkól*); 4) suwdıń ultanına qaray (*Shegekól, Teqekól*); 5) kólemi hám maydanı (*Gáwmiskól, Úlkendárya*); 6) júz bergen jaǵdayǵa qaray (*Qazanketken, Qızketken*); 7) aǵıw tezligine qaray (*Erkindárya*)¹²³.

Qaraqalpaqstan gidronimlerin aymaqta ushırasatuǵın gidronimlerdiń mazmunınan kelip shıǵıp, semantikalıq jaqtan tómendegishe 6 toparǵa bólip úyrendik.

2.1. Etnonimlerden jasalǵan gidronimler

Qaraqalpaqstanń arqa rayonları toponimikalıq sistemasında etnonimlerden jasalǵan gidronimler belgili bir topardı quraydı. Etnogidronimler – bul hárqanday xalıq, millet, urıw, qáwim, tiyre atamaları tiykarında jasalǵan suw obyektleriniń atamaları. Etnogidronimlerdiń qoyılıwı sol jerde jasap atırǵan xalıqtıń tariyxı, qonıslasıwı, etnikalıq toparlardıń bir-biri menen qońsılas jasaw jaǵdaylarına da baylanış. Sonlıqtan da, etnogidronimlerdiń qoyılıwı, tilimizde keń túrde paydalanılıwı uzaq dáwirlerdi óz ishine aladı hám olardı eski til birlikleri dep esaplawǵa boladı.

Etnogidronimler sol suw obyektiniń qanday da etnikalıq toparǵa tiyisililigin yamasa olarǵa belgili dárejede qatnası bar

ekenligin bildiredi. Qaraqalpaqstanń arqa rayonları gidronimleri belgili bir urıw yamasa qáwim atamaları menen atalıwı da tiykarsız emes, yaǵnıy onıń bir qansha sebepleri bar. Birinshiden, etnogidronimler sol suw obyektı átirapında jasaǵan yamasa jasap atırǵan xalıqlardı bildiredi, ekinshiden, suw obyektiniń qazılıwına, xalıq mápine jarawına sol qáwim yaki urıw wákilleriniń qatnasqanı (qazıwı, qazıw islerine bassılıq etiwı hám t.b.), úshinshiden, sol suw obyektine basqa milletlerdiń de qatnası bar ekenliginen, yaǵnıy sol jerdegi xalıqtıń basıp ótken tariyxıy jolınan, tariyxıy waqıyalardan da derek beredi.

Etnonimler menen atalǵan gidronimler, tiykarınan alǵanda, qaraqalpaq urıwlarınıń, ásirese, olardıń bir orınnan ekinshi orıńǵa jasaw ushın qolaylı mákan, mal baǵıw ushın qunarlı jaylaw, egis ushın topıraǵı ónimdarlı jer, suwı mol qonıs izlep kóshiw jaǵdayları menen de baylanışlı.

Qaraqalpaqstanda etnogidronimler keń tarqalǵan. Sebebi, bul jerde burınnan hár qıylı qáwimler, urıwlar hám xalıqlar jasaǵan. Qaraqalpaqstan etnogidronimlerin, tiykarınan, tómendegi toparlarǵa bóliwge boladı: 1) qaraqalpaq urıwları atlarınan payda bolǵan gidronimler; 2) qazaq urıwları atlarınan payda bolǵan gidronimler; 3) ózbek urıwları atlarınan payda bolǵan gidronimler; 4) xalıq hám millet atlarınan payda bolǵan gidronimler.

2.1.1. Qaraqalpaq urıwları atlarınan payda bolǵan gidronimler

Qaraqalpaqstanń arqa rayonlarında gidronimlerdiń basım kópshiligin qaraqalpaq urıwları atlarınan payda bolǵan gidronimler quraydı. Mısalı: *Qıyatjap kanalı* (Qońırat rayonu), *Aqtoǵınjap* (Kegeyli rayonu), *Qarasıyraqjap* (Kegeyli hám Shımbay rayonları), *Qılqalıjap* (Kegeyli rayonu), *Kenegeskól* (Kegeyli rayonu), *Qataǵanjap* (Kegeyli rayonu), *Qırıqjap* (Kegeyli rayonu), *Oymawıtkól* (Kegeyli rayonu), *Xojakól* (Kegeyli, Qaraózek rayonları), *Xojaquyǵan salma* (Kegeyli rayonu), *Kepejap* (Qaraózek rayonu), *Qanjıǵalıjap* (Qaraózek, Kegeyli rayonları), *Qándeqlijap* (Qaraózek rayonu), *Qaramoyınjap* (Qaraózek rayonu), *Qostamǵalıjap*

¹²² Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. – Тошкент: «Фан», 1982. – Б. 20.

¹²³ Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нукус. 1966. – С. 11.

(Qaraózek rayonu), *Qazayaqlıjap* (Qaraózek rayonu), *Múyten kollektor* (Qaraózek rayonu), *Sábikjap* (Qaraózek rayonu), *Basarjap* (Kegeyli rayonu), *Qıyatjargan kanal* (Qanlıkól rayonu), *Shomaq kanalı* (Shomanay rayonu), *Bógejelıjap* (Qońırat rayonu), *Sheriwshi kanalı* (Qanlıkól rayonu), *Shúyıtjap* (Shımbay rayonu), *Maylıbalta kanalı* (Shımbay rayonu), *Mánjiwlıjap* (Shımbay rayonu), *Quyınjap* (Shımbay rayonu), *Qayshılıjap* (Shımbay, Kegeyli rayonları), *Bessarjap* (Shımbay rayonu), *Jádik kanalı* (Shımbay rayonu), *Aqmańgıtjap* (Shımbay rayonu), *Arshanjap* (Shımbay rayonu), *Aytekejap* (Shımbay rayonu), *Xojakól* (Qońırat rayonu), *Jamanshaoy kóli* (Kegeyli rayonu), *Ashamaylı kópir* (Qońırat rayonu) hám t.b. Itibargá alatuǵın tárepi, bul urıwlar awıl-awıl bolıp bir suw obyektiniń átirapında qonıslanıp otırsa da, sol suw obyektı qaysı awılǵın tusınan aǵıp ótse, sol awılǵın atı menen, awıl xalıq qaysı urıwdan bolsa, sol urıw atı menen atalıp ketkenligin de kóremiz.

Bul keltirilgen etnogidronimlerden mına nárseni ańlaw múmkin: Qaraqalpaqstanǵın arqa rayonlarındagı (Xojeli, Qońırat, Qanlıkól, Shomanay, Moynaq) etnogidronimlerdiń tiykarǵı bólegi *Qońırat arısına kiretuǵın urıwlar tiykarında* qalıplesken, al *Nókis rayonu, Kegeyli, Shımbay, Qaraózek, Taxtakópir rayonlarındagı etnogidronimlerdiń* basım kópshiligi qaraqalpaqlardıń keneges, mańgıt, qıtay, qıpshaq qáwimlerine kiretuǵın urıwlar, tiyreler tiykarında qalıplesken. Hár bir etnogidronimniń qoyılıw tariyxı, sebepleri bar. Mısalı, Qońırat rayonındaǵı «Ashamaylı kópir» etnogidronimi. Bul haqqında tariyxıy ádebiyatlarda: «Ashamaylı kópir – qalanıń ortasında ornalasqan eń eski kópir, XVII–XIX. ásirler esteligi. Xanjapqa salınǵan eski kópirlerden biri. Onıń bulay atalıwınıń sebebi – Qońırat rayonınan 7 km batısta Ashamaylı awılı jaylasqan. Ol awılǵın ústinen hám kópirden Ústirt arqalı Qazaqstan, Volga boylarına baratıǵın jol Qońırat qalasınan ótken»¹²⁴.

Demek, Qaraqalpaqstanǵın arqa rayonları etnogidronimleri bul jerdegi xalıqtıń tariyxıy, mádeniy, ruwxıy rawajlanıwın da kórsetedi, sol aymaqtıń etnogeografiyası, tariyxı haqqında da

biytákirar maǵlıwmatlardı beredi. Solay eken, etnonimler (millet, xalıq, qáwim, urıw, tiyre atamaları) gidronimnen aldın payda bolǵan. Sebebi, suw obyektleriniń tábiyiy túrde payda bolǵanlarına da (oy, shuqır, kól hám t.b.) hám insan qolı menen jaratılǵanlarına da (jap, kanal, salma, bóget, qudıq, kópir hám t.b.) atamalar xalıq tárepiнен qoyılǵan.

Qaraqalpaqstanǵın arqa rayonlarında qazaq hám basqa millet urıw atamalarınan jasalǵan gidronimler ushıraspaydı.

2.1.2. Xalıq hám millet atlarınan payda bolǵan gidronimler

Qaraqalpaqstanǵın arqa rayonlarında qaraqalpaq xalıqınıń etnikalıq quramına kirmeytuǵın topardaǵı etnogidronimler de ushırasadı. Mısalı: *Türkboget* (Taxtakópir rayonu). Bul aymaқтаǵı informatorlardıń kórsetiwinshe, usı bóget qurılısına basqa millet wákilleri de qatnasqan; *Arabjap kanalı* (Qońırat rayonu). Bulay atalıwınıń sebebi, bul jerde xoja etnikalıq toparına tiyisli adamlardıń jasaǵanı, xalıqtıń olardı arablarǵa qatnaslı, islam dinin eńgiziwshiler degen uǵımına baylanıslı.

Qaraqalpaqstanǵın arqa rayonları aymaǵında millet atına baylanıslı gidronimler ushırasadı: *Qaraqazaqınıń kópiri* (Taxtakópir rayonu), *Kárisjap* (Shımbay rayonu), *Qazaqlı qudıq* (Moynaq rayonu), *Qazaqkól* (Moynaq rayonu), *Qaraqalpaqjap kanalı* (Qońırat rayonu), *Qazaqjap kanalı* (Qońırat rayonu), *Türkmenjap kanalı* (Shomanay rayonu). Álbette, gidronimlerdiń bulay atalıwınıń hár túrli sebepleri bar.

Qazaq etnonimi menen keletuǵın gidronimler Qaraqalpaqstanǵın arqa rayonlarında kóplep ushırasadı. Mısalı, «Qazaqdárya» Ámiwdáryadan saǵa alatuǵın kanaldıń atı bolıp, Kegeyli, Shımbay, Moynaq rayonları aymaǵında jaylasqan. Qaraqalpaqlardıń tariyxınan belgili atı bar dáryalardıń biri. Suwı mol, balıǵı, qusı kóp bolǵan. Sonlıqtan da, qaraqalpaqlar bul dáryanı jaǵalap qonıslasqan. Ne ushın Qazaqdárya dep atalǵanı belgisiz. Bul dáryanı jaǵalap qazaqlar qonıslasqan bolıwı da múmkin. Soǵan qarap «Qazaqdárya» dep atalǵan.

¹²⁴ Есбергенов Х. Коңырат. Тарийхый хэм мәдәний естеликлери. – Нөкис: «Билим», 1993. – Б. 27.

Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları toponimlerin geografialıq jaqtan izertlegen ilimpaz Q.Seytniyazov: «Qazaqdárya kanalı Bozataw aymaǵınan aǵıp ótedi. Ol dáslep Ámiwdáryanıń bir tarmaǵı bolıp, qazaq milleti atamasına baylanıslı. Qazaqlar kanalı jaǵalarında jasap, sharwashılıq, balıqshılıq penen shuǵıllanǵan, sol sebepli *Qazaqdárya* dep atalǵan. Bul aymaqta dáslep qazaqlar jasaǵan. Soń bul jerdi suw basqan. Házir kól atı saqlanıp qalǵan»¹²⁵, – dep kórsetedi. Bunda qazaq, túrkmen milleti ataması menen kelgen gidronimler sol aymaqta, yaǵnıy Qońırat hám Taxtakópir rayonlarında qazaq milleti wákilleriniń erteden-aq otırqıshı xalıq ekenligi, «Qaraqalpaq kanalı» gidronimi arqalı sol suw obyektini jaǵalarında kóplep qaraqalpaq xalıqınıń jasaǵanlıǵı túsiniledi. Al, Shomanay rayonında túrkmen milleti atamasına qatnaslı gidronimlerden bul aymaqta túrkmenlerdiń jasaǵanı hám usı rayonnıń Túrkmenshan Respublikası shegarasında jaylasqanlıǵı menen baylanıslı ekenligin kóriwge boladı. Koreec milleti atı menen atalatuǵın suw obyektleri Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında ushırasadı. Bul atama aymaqta koreec (káris) awıllarınıń bar ekenligin kórsetpeydi, al usı milletten bir topar diyqanlar kelip, aymaqta salı ekkenligin, suw obyektin qazıw jumısına qatnasqanlıǵın ańlatadı. Xalıq awızeki sóylew tiliniń bir ayırmashılıǵı, olar atama qoyıwda basqalardıń diqqatın tez tartatuǵın uǵımlardı esapqa aladı. Koreecler xalıq penen burınnan aralasıp jamaǵan, al olardıń túrli eginlerdi egiw menen shuǵıllanıwı, suwǵarıw islerindegi háreketleri basqalarda qızıǵıwshılıq, tańlanıwshılıq sezimlerin oyatqan. Sonlıqtan, olarǵa qatnaslı jaǵdaylar menen baylanıslı suw obyektlerin usılay ataǵan. Bul haqqında A.Otajanova da tómendegi pikirlerdi bildiredi: «Mısalı, Xorezmdegi «Orısja»tı jergilikli xalıq rus adam qazıp bergeni ushın solay ataydı. Biraq, bunday millet atı tiykarındaǵı gidronimlerdiń payda bolıwında negativlik ólshem ámel qıladı, yaǵnıy az sanlı xalıqtıń atı toponimge aylanadı»¹²⁶.

¹²⁵ Сейтнийазов К.М. Топонимы Северных районов правобережья Каракалпакии: Дис. ... канд. филол. наук – Ташкент, 1993. – С. 106.

¹²⁶ Отажонов А.Н. Хорезм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари: Филол. фан. ном. ... дис. – Тошкент, 1997 – Б. 67.

2.2. Антропонимlerden payda bolǵan gidronimler

Ádette, hárqanday geografialıq atama birin ekinshisinen ajratıp kórsetiw ushın qollanıladı. Olardıń basım kópshiligin adam ismi, laqabı menen atalǵan gidronimler quraydı.

Антropogidronimler uzaq tariyxıy dáwirler menen baylanıslı. Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarındaǵı антропogidronimlerdi analizlep qaraǵанда, olardıń quramında arxaiklesken, yamasa neologizm антропogidronimler de ushırasadı. Bul arqalı pútkil xalıqtıń basıp ótken jolı, xalıqtıń siyasiy turmısınan derek беретuǵın maǵlıwmatlardı da tabıw múmkin. V.A.Nikonov: «Menshikli adam atlarınıń geografialıq atamalardı aylanıwı – bul onomastikada keń tarqalǵan lingvistikalıq qubılıslardan biri», – dep kórsetedi¹²⁷. Антропogidronimlerdi adam ismleri, familiyalar, laqaplar quraydı. Olardan jasalǵan suw obyektini atamaları til biliminde антропogidronimler деп júritiledi.

Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında adam ismi menen bildiriletuǵın toponimler oǵada kóp. Антропogidronimlerdiń qoyılıwı sol suw obyektine qatnaslı xızmeti, basshılıq etiwı, xalıqqa tanımalı el aqsaqalı, diniy húrmetli ataqqá (titulǵa) iye bolǵan insannardıń sol suw obyektiniń átirapında jasap ótkenligi yamasa siyasiy-jámiyetlik ózgerislerge baylanıslı belgili bir tariyxıy shaxslardıń atı menen atalıwı sıyaqlı sebeplerge baylanıslı bolıp keledi.

Антropogidronimlerdiń júzege keliw ózgeshelikleri haqqında N.Uluqov tómendegi pikirdi bildiredi: «Антropонимлер gidronimlerdiń sistemasına ótiwde ózi atalıp atırǵан suw obyektin parıqlaytuǵın, basqa suw obyektlerinen ajratatuǵın lingvistikalıq anıqlaǵısh-атрибуt wazıypasın ornılaydı. Bunda shaxs hám obyekt múnásibeti belgili xızmet atqaradı»¹²⁸. N.Begaliyev «Samarqand mikrogidronimiyasında adam atlarına baylanıslı bolǵan atamalar kóp, biraq olar áste-aqırın umıtılıp barmaqta. Soǵan qaramastan, olar gidroobyektiniń júzege keliwinde baslamashı bolǵan adamlar,

¹²⁷ Никонов В.А. Введение в топонимику. – Москва: «Наука», 1965. – С. 30.

¹²⁸ Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: «Фан», 2008. – Б. 87.

baslıqlar yaki obyekt iyeleri haqqında xabar beriwshi fakt sıpatında áhmiyetli»¹²⁹ dep kórsetedi.

2.2.1. Ismlerden payda bolğan gidronimler

Adam ismine baylanıslı payda bolğan antropogidronimler jınıslıq mánisine qaray hayal hám er adamlardıń atına qatnaslı bólinedi.

Er adamlardıń isminen payda bolğan gidronimler: *Aydos kanalı* (Taxtakópir rayonu), *Ótemuratjap kanalı* (Kegeyli rayonu), *Xudayarjap kanalı* (Qońırat rayonu), *Iskenderdiń qoltıǵı* (Kegeyli rayonu), *Esbergen shuǵanaq* (Kegeyli rayonu), *Búrkitbay tarnaw* (Nókis rayonu), *Mırzabay salma* (Shımbay rayonu), *Bákirjargan* (Kegeyli rayonu), *Shumbergenniń háwizi* (Taxtakópir rayonu) hám t.b.

Qaraqalpaqstanńıń arqa rayonlarındaqı gidronimlerdiń kópshilik bólegin er adam ismine qatnaslıları quraydı. Antropogidronimlerdiń er adam ismi menen atalıwın birneshe jaǵdayǵa baylanıslı qarastırıw múmkin: suw obyektiniń ertede belgili bir awıllardıń ústinen aǵıp ótiwi; belgili urıw basshısı, el basshısı, qátquda, aqsaqal adam sol awılǵa jasaǵan bolsa, usı awılardıń nusqap, daralap kórsetiliwi; er adamlardıń basqalardı izine ertip suw obyektin qazıw jumıslarına basshılıq etiwı hám t.b. Máselen, Q.Seytniyazov óz miynetinde Bozataw aymaǵındaǵı *Atajanózek*, *Berdikól*, *Jılqıbaykól*, *Ádikól*, *Álimbaykól* hám *Bekniyazózek*, Qaraózek rayonındaǵı *Esim kanalı*, Kegeyli rayonındaǵı *Qalıyjaǵıs* tuwralı ádewir maǵlıwmatlar keltirgen¹³⁰.

Bunday antropogidronimler qatarına tómendegilerdi keltiriw múmkin: *Máwlen jap* (Shımbay rayonu), *Nurımtúbek* (Qaraózek rayonu), *Saymankól* (Shımbay rayonu), *Sarmanjap* (Shımbay rayonu), *Toqımbetjap kanalı* (Taxtakópir rayonu), *Ubaydullakól* (Kegeyli rayonu, Bozataw), *Uzaqbaykól* (Kegeyli rayonu, Bozataw), *Shalǵımbaykól* (Kegeyli rayonu, Bozataw), *Sheripqoltıq* (Taxtakópir rayonu), *Tóremuratjap kanalı* (Kegeyli rayonu, Bozataw) hám t.b.

¹²⁹ Бегалиев Н Самарканд вилояти гидронимлари: Филол. фан. ном. ... дис. – Самарканд, 1993. – Б. 90.

¹³⁰ Сейтнийазов К.М. Топонимы Северных районов правобережья Каракалпакии: Дис. канд. геогр. наук – Ташкент, 1998. – С. 105-107.

Hayal adamlardıń isminen payda bolğan gidronimler: *Ráwshan suw taslaması* (Qońırat rayonu), *Ráwshan kanalı* (Qońırat rayonu), *Janarkól* (Moynaq rayonu), *Juparkól* (Moynaq rayonu), *Sayatjap* (Qońırat rayonu), *Mináwarjap* (Taxtakópir rayonu), *Biybishjap* (Qońırat rayonu), *Amangúl kanalı* (Shımbay rayonu), *Zinajap* (Qońırat rayonu) hám t.b. Bul gidronimlerdiń qoyılıwında hár qıylı sebepler bar. *Ráwshan* qız ismi menen atalatıǵın suw obyektı Qońırat rayonındaǵı *Ráwshan* diyqan-fermer xojalıǵı aymaǵınan aǵıp ótedi. Bunda toponimniń gidronimge ótiw jaǵdayın ushıratamız. Al, tiykarınan alǵanda, *Ráwshan* antroponimlerdi ańlatıw menen birge semantika boyınsha parsı tillik sóz bolıp, «nurlı, jariq, anıq, tınıq» mánilerin de bildiredi¹³¹. *Zinajap* dep atalıwınıń sebebi bul japtıń boyında *Zina* degen fermer hayaldıń paxta atızları bar. *Amangúl kanalı* (Shımbay rayonu) – Shımbayda belgili paxtakesh bolğan *Amangúl* Saparbaevanıń húrmetine aymaқта jasawshı xalıq tárepinen usılay atalǵan. *Mináwarjap* (Taxtakópir rayonu) – *Mináwar* degen kempir usı japtıń qazıw jumıslarına qatnasqan er adamlarǵa awqat pisirip, kirlerin juwıp xızmet etken, sonlıqtan bul jap kempirdiń atına qoyılǵan.

2.2.2. Familiyalardan jasalǵan gidronimler

Gidronimlerdiń adam familiyaları menen atalıwı tilimizge familiya uǵımınıń kirip keliwi hám adam isminiń familiyalar arqalı bildiriliw jaǵdayları menen baylanıslı: *A.Dosnazarov kanalı* (Qaraózek rayonu), *M.Nurmuhammedov kanalı* (Qońırat, Qanlıkól rayonları), *Yu.Axunbabaev kanalı* (Qońırat rayonu), *S.Majitovtıń qudıǵı* (Qońırat rayonu), *M.Argınbaev kanalı* (Xojeli rayonu), *A.Musaev kanalı* (Shomanay rayonu).

A.Dosnazarov – kelip shıǵıwı Qaraózekli bolğan el aqsaqalı, basshı lawazımlarda islegen. *A.Dosnazarov kanalı* ataması Gárezsizlik jıllarında qoyılǵan. *M.Nurmuhammedov* – belgili ádebiyatshı ilimpaz, filologiya tarawı boyınsha Qaraqalpaqstandaǵı birinshi ilim doktrı. Bul kanal belgili ilimpazdıń húrmetine

¹³¹ Пахратдинов К., Өтемисов А. Каракалпак тилиндеги шығысы парсыша сөзлер. – Нөкис: «Қаракалпақстан», 2017. – Б. 29.

qoyilgan. Yuldash Axunbabaev – belgili el basshisi, al A.Musaev – ataqli shayir, XIX asirdin aqiri XX asirdin basinda Shomanay rayoni aymaginda jasap otken. S.Majitov belgili agartiwshi, tatar milletinen, qaraqalpaq alipbe kitabın dúziwshilerinen biri. Búgingi kúnge shekem onın ismine baylanisli qudıq ataması saqlanıp qalğan. Qońırat rayoni tariyxı haqqındaǵı miynette «Qudıq Qońıratın eski qalasındaǵı órtke qarsı iqtıyarlılar jámiyetiniń batısında ornalasqan» – dep kórsetiledi¹³². N.Oxunov antroponimlerdin atalıw ózgeshelikleri haqqında tómendegishe pikir bildiredi: «Antroponimler basqa principler tiykarında jaratılğan toponimlerge qaraǵanda ózgermeli xarakterge iye. Xalıqtın etnikalıq quramına, shuǵıllanatuǵın kásibine, obyektin tábiyiy-geografiyalıq sharayatına baylanisli júzege kelgen toponimler ádewir turaqlılıqqa iye, al adam ismleri, laqaplar tiykarında payda bolǵan jer atamaları turaqlı emes»¹³³. Bunıń sebebin ilimpaz belgili aymaqtaǵı menshik jerlerdin iyesi bolǵan bir basqarıwshınıń ornına basqa basqarıwshınıń keliwi, jámáát xojalıqlarınıń almasıwı, belgili siyasiy-ekonomikalıq waqıyalarınń júz beriwı hám basqa da sebeplerge baylanıstıradı.

2.2.3. Laqaplardan payda bolǵan gidronimler

Qaniyazshárrik jap (Kegeyli rayonu). Qaniyaz shárrik – Kegeyli rayonında sovxozdı (házirgi Q.Abibullaev atındaǵı DFX) 1950–1970-jıllarda basqarǵan. Minezi shırtıldaq bolǵanı ushın xalıq onı «shárrik» dep ataǵan. Usı xojalıq aymaǵınan aǵıp ótetuǵın jap onıń ismi hám laqabı menen qosı ayıladı.

Jambikeneges kanalı (Qanlıkól rayonu). Bul keneges urıwınan bolǵan adamnıń atına qoyılǵan.

2.3. Zoonimlerden payda bolǵan gidronimler

Qaraqalpaqstanın arqa rayonları zoogidronimleriniń atalıwında, birinshiden, obyektin belgili bir haywanat ataması

menen atalıwında haywanattın kiyeli ekenligi esapqa alınǵan, ekinshiden, usı suw obyektine atalǵan haywanatlardıń tikkeley qatnaslı ekenligi názerde tutilǵan.

Biz jumısımızda Qaraqalpaqstanın arqa rayonlarındaǵı zoogidronimlerdi 4 toparǵa bólip úyrendik:

1. Balıq, suw haywanları atamalarınan payda bolǵan gidronimler;
2. Qus atamalarınan payda bolǵan gidronimler;
3. Dúz haywanları atamalarınan payda bolǵan gidronimler;
4. Úy haywanları atamalarınan payda bolǵan gidronimler.

2.3.1. Balıq, suw haywanları atamalarınan payda bolǵan gidronimler

Qaraqalpaqstanın arqa rayonlarında jaylasqan suw obyektlerinen biri – balıq, suw haywan atamaları menen keletuǵın zoogidronimler. Mısalı: *Sazanjap*, *Súwenli kanal* (Xojeli, Qanlıkól rayonları), *Baqalıkól* (Qońırat rayonu), *Marqa kanal* (Qaraózek rayonu), *Qundızlı kanal* (Qońırat rayonu), *Shortanbay kanalı* (Nókis rayonu), *Ílaqalıjap kanalı* (Shomanay rayonu), *Shortanoy* (Qaraózek rayonu), *Súwenarımózek kanalı* (Kegeyli rayonu), *Arıqbalıq kóli* (Moynaq rayonu), *Maybalıq kóli* (Qaraózek rayonu), *Meshinjap* (Qaraózek rayonu), *Bórshi – baqalı kól* (Taxtakópir rayonu), *Qurbaqalı kól* (Taxtakópir rayonu) hám t.b. Sazan, shortan, ilaqa, marqa – balıqtın túrleri.

Súwenli kanalı Xojeli, Qanlıkól aymaqlarınan aǵıp ótedi. Bul kanal ataması boyınsha xalıq awzında eki túrli pikir bar. Birinshiden, kanalda súwen balıǵınıń kóp bolıwına baylanisli usılay atalsa, ekinshiden, kanalda suwdın enlep, keń bolıp aǵıwına, kanaldın enli bolıwına baylanisli qoyılǵan (informator: Niyetbay Xalmuratov. 85 jasta, Xojeli rayonu, Qurbaqa awıl), yaǵnıy: 1. Súwenli – balıǵı kóp; 2. Súwenli – suwı+enli, kanaldın keń ekenligi. QTTS da súwen – balıqtın hasıl, semiz túri¹³⁴ dep túsinik berilgen.

¹³² Есбергенов Х. Қоңыраттың тарихый хәм мәдений естеликлери. – Нөкис: «Билим», 1993. – Б. 32.

¹³³ Охунов Н. Антропонимика нима? – Тошкент: «Ўзбекистон», 1984. – Б. 15.

¹³⁴ Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982. – Т. I. – Б. 237.

Zoogidronimlar komponentinde balıqtıń ulıwmalıq atamasınıń qollanıw jaǵdayları da ushırasadı. Mısalı: *Maybalıq kóli* (Qaraózek rayónı), *Arıqbalıq kóli* (Moynaq, Nókis rayonları). *Baqalı salma* zoogidronimi sol suw obyektinde qurbaqa, onıń kishi túri – iytbalıqlardıń, ulıwma baqanıń kópligine baylanıslı. Baqa, qurbaqa – bul suwda da, qırda da tirishilik etetuǵın haywan bolsa, *meshin* – suw jánligi. Qundız terisi qımbat bahalı, jırtqısh, sút *emiziwshi*. Ol qurǵaqlıqta da, suwda da jasaydı. N.Uluqov: «Qundızbulaq» zoogidronimin analizlewde qundızdı suwda da, qurǵaqlıqta da jasaytuǵın janıwar hám onıń atı menen atalǵan suw obyektı dep kórsetedi¹³⁵. Suw obyektinde balıqlardıń kóp bolıwına baylanıslı ulıwmalıq atama menen *Arıqbalıq kóli* yamasa ol jerdegi balıqlardıń maylı, semizligine baylanıslı *Maylıbalıq kóli* dep atalsa, usı suw obyektinde balıqtıń ayırım túrleriniń kópligine baylanıslı *Shortanbay kanalı*, *Shortanoy*, *Súwenarımózek kanalı*, *Ílaqalı jap*, *Marqaózek kanalı* dep atalǵan. Olardan *Shortanbay* zoogidronimi topogidronimlerge aylanǵan. Sebebi, bul kanal átirapındaǵı elat ta Shortanbay DFX, Shortanbay awılı dep ataladı. *Jılanjap kanalı* (Qonırat rayónı) ataması suwda yaki sol suw dógeresinde jılanlardıń kópligine baylanıslı qoyılǵan. Bul atamalar arqalı xalıqtıń tayar halat, kórinis, jaǵdaylarǵa baylanıslı suw obyektlerine sheberlik penen atama qoyǵanlıǵınıń gúwası bolamız.

2.3.2. Qus atlarınan payda bolǵan gidronimlar

Qaraqalpaqstanınıń arqa rayonlarında qus ataması menen keletuǵın bir qatar suw obyektleri bar. Mısalı: *Bırqazan kól* (Kegeyli rayónı), *Qutan//Qotan kól* (Kegeyli rayónı), *Tarlan jap* (Qaraózek rayónı), *Qarabaylı kanal* (Shomanay rayónı), *Ǵarǵaoy* (Shımbay rayónı), *Ǵazoy* (Shımbay rayónı), *Qorazoy* (Qanlık rayónı), *Qusjer qaq* (Taxtakópir rayónı), *Kógershin jap* (Qaraózek rayónı) hám t.b. Bul zoogidronimlerde *ǵarǵa* – úlkemizge qıslaw ushın qıs ayında keletuǵın qus túri bolıp, suw jıynalǵan

¹³⁵ Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: «Фан», 2008. – Б. 78.

jiyılıw, oyǵa kóp keliwine baylanıslı bolsa, *ǵaz* – úy jáne dúz haywanı bolıp sanaladı, *qoraz* – úy qusı yaki quslardıń erkegi. *Qus jer qaq* ataması topogidronim bolıp esaplanadı. Demek, *qaq* – quslardıń kópsılıginiń mákanlaytuǵın ornı mánisin de bildiredi. Bul qus atamaları menen kelgen suw obyektlerin lingvistikalıq jaqtan izertlegenimizde, onıń kóp dáwirdi, uzaq jıllardı óz ishine alatıuǵının kóremiz.

Bırqazan, *qutan*, *kógershin*, *tarlan*, *qarabaylı* – bular biziń úlkemizdegi kóllerge, aydınlarǵa suw túsiwi menen keletuǵın, tábiyatta ushırasatuǵın quslar bolıp, bulardan *tarlan* – ań awlaytuǵın qustıń bir túri¹³⁶.

2.3.3. Dúz haywanları atamalarınan payda bolǵan gidronimlar

Dúz haywanları atamaları menen keletuǵın zoogidronimlar siyrek ushırasadı. Mısalı: *Dońzketken jap* (Kegeyli rayónı), *Qoyanlı kól* (Qaraózek rayónı).

Gidronimlar quramında *jutqan/ketken* hám t.b. sıyaqlı háreketlik máni bildiretuǵın birlikler sol gidronim atamasınıń belgili bir waqıyaǵa baylanıslı ekenligin kórsetedi. Mısalı: T.Begjanov óziniń Moynaq sóylesimi boyınsha izertlewinde belgili bir waqıyalarǵa baylanıslı qollanılgan zoogidronimlerge tómendegishe túsiniq beredi. *Atketken* – suwǵa bir at ketip ólgen. Soǵan baylanıslı *atketken/atgetgen* bolıp atalǵan. *Ógizketken aydını* – ógizdiń suwǵa ketip óliwine baylanıslı kelip shıqqan atama. *Bota (Botashúńgil)* – Máten shayır Botashúńgil degen jerde otırǵan. Jergilikli sharwalardıń aytıwına qaraǵanda usı shúńgilge bir bota túsip ketken. Bul soǵan baylanıslı kelip shıqqan atama¹³⁷. Demek, *Dońzketken jabınıń* ataması da usı suw obyektine dońız ketiw waqıyası menen baylanıslı bolsa, *Qoyanlı kól*, *Qoyanqashqan kól* ataması kól átirapında qoyannıń kópligine baylanıslı usılay atalǵan.

¹³⁶ Қарақалпақ тилинин түсиндирме сөзligи. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – Т. III. – Б. 280.

¹³⁷ Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясынын мәселелери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1971. – Б. 64.

2.3.4. Úy haywanları atamalarınan payda bolğan gidronimler

Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında úy haywanlarınan atamaları menen keletuǵın gidronimler kóplep ushırasadı. Bul suw tábiyattıń ayrıqsha inamı ekenligin hám úy haywanları adamlardıń turmıs-tirishiligine baylanıslılıǵın kórsetedi. Mısalı: *Qulınlı kól* (Kegeyli rayonu), *Eshkili jap* (Qaraózek rayonu), *Qoyanlı kól* (Qaraózek rayonu), *Botakól* (Taxtakópir rayonu), *Iytiqaraózek kollektor* (Taxtakópir rayonu), *Narshoqatkól* (Taxtakópir rayonu), *Qoyshıkól* (Taxtakópir rayonu), *Biycoy* (Shımbay rayonu), *Qaraserkesalma* (Shımbay rayonu), *Ógizdarya* (Qonırat rayonu), *Athetken kanalı* (Kegeyli rayonu), *Qulatay qudıǵı* (Qonırat rayonu, Ústirt tegisligi). Jılqı tuwılǵannan 1 jasqa shıqqansha qulın, tay dep ataladı. Jańa tuwılǵan túyege bota, botalaq dep atalıp, er jetken úlken erkek túye nar dep ataladı. Al *qara serke* zoogidronimi bolsa, eshki, qoy padasın qara reńdegi serkeniń bárqulla baslap júriwi, salma suwınan pútkil padanı keship alıp ótiw háreketine baylanısh atalǵan. *Qulatay qudıǵı* ataması taydıń ala reńde bolıwı hám sol qudıqtan bárqulla suw ishiwine baylanısh qoyılǵan. Ádette, sharwalar malların qorgaw ushın iyt saqlaydı. Sonlıqtan, *Iytibay qudıq*, *Iytiqaraózek* – kollektor atamalarınan xalıq tárepinen qoyılıwı tábiyiy halat.

Xalqımız erteden tórt túlik mal baǵıp, sharwashılıq penen shuǵıllanǵan. Qaramal, qoy-janlıq, túye, jılqı asıraw xalıqtıń turmıs tirishiligine tikkeley baylanısh. Mısalı: *Malketkenkól* (Moynaq rayonu). Bul kól ataması da kólge mal ketiw waqıyasına baylanısh qoyılǵan. Zoogidronimlerden *Qulınlı kól* (Kegeyli rayonu) sol aymaqta yaki kól átirapında qulın, yaǵnıy biyenıń jańa tuwılǵan, ele altı aylıq bolmaǵan qulını¹³⁸ kóp ekenligi, kól dógeresine qulınlardıń baǵılıwına baylanısh atalsa, al *Eshkili jap* (Qaraózek rayonu) sol japtan awıl eshkileriniń keship ótiw háreketi, suw ishiwi, átirapında eshkilerdiń jaylawı bolıwı hám t.b. halatlar menen baylanısh.

¹³⁸ Каракалпак тилинің түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992. – Т. IV. – Б. 187.

Qaraqalpaq til biliminde zoogidronimlerdi semantikalıq, etimologiyalıq jaqtan hár tárepleme izertlew áhmiyetli.

2.4. Fitonimlerden payda bolğan gidronimler

Fitogidronimler – bul ósimlik, terek shóp hám t.b. atamalar menen kelgen gidronimler. Qaraqalpaq xalqı kúnkóris, tirishilik etiw ushın bir qansha kásipler, ásirese, palız eginleri, baw-baqsha, baǵmanshılıq, diyqanshılıq penen shuǵıllanǵan. Sonıń menen birge, ósimlik atamaları da usı aymaqtaǵı suw obyektleri atamaları menen tıǵız baylanısh.

N.Uluqov ózbek tilinde gidronimlerdi arnawlı túrde izertlep, fitonimler haqqında tómendegishe pikir bildiredi: «Ósimlikler insan ushın shiykizat, sharwa ushın ot-jem bolıp esaplanadı. Sonday-aq, insanlar abadanlastırıw maqsetinde hám tábiyiy zárúrlikten kelip shıǵıp suw obyektleri átiraplarına dekorativ, keyin ala miyweli tereklerdi ekken hám tárbiyalanǵan. Suw obyektleri átirapında ósip turǵan ósimlik hám tereklerdiń atı menen ataw arqalı da olardı bir-birinen ajratqan. Bunıń nátiyjesinde ózbek tili gidronimleri sistemasında fitogidronimler qalıplesken»¹³⁹.

Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında da bir qatar fitogidronimler ushırasadı. Olardı gidronimlik apellyativler menen dizbeklesiwine qaray bir qatar tematikalıq toparlarǵa bólip qarawımız múmkin.

Kanal apellyativi menen dizbeklesiwı: *Tallıq kanalı* (Moynaq rayonu), *Qamısariq kanalı* (Shımbay rayonu).

Jap+kanal apellyativi menen dizbeklesiwı: *Naymanjap kanalı* (Xojeli rayonu). Mısaldaǵı *Nayman* fitogidronimi júweriniń bir túriniń ataması bolıp, bul ósimlik ataması arqa hám qubla dialektte teńdey qollanıladı. D.S.Nasırov hám O.Dospanovlar qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózliginde *nayman* sózine tómendegishe túsiniq beredi: «*Nayman/nayman* júweri – orta boyldan kelgen, pıtırańqı, tik bas júweriniń túrine *nayman* dep aytıladı (Moynaq rayonu). Ol toqsan kúnde pisip jetilisedi. Ádette,

¹³⁹ Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: «Фан», 2008. – Б. 72.

júweriniń hámmesi de suwıq urıp, ósiwden toqtaǵannan keyin orıladı (Taxtakópir rayonu)¹⁴⁰. Al, tiykarınan alıp qaraǵanda, nayman sózi qaraqalpaq xalqında urıw atamasın da bildiredi.

Qamusariq kanalı (Shımbay rayonu). *Qamusariq* ataması haqqında jergilikli xalıq tilinde eki túrli uǵım bar: *Qamus-sariq*, yaǵnıy bunda sarı qamıslarǵa iye suw obyektı degen uǵım óz-ózinen málim boladı. *Sarı* – reń bildiriwshi kelbetlik eski túrkiy jazba estelikleriniń tilinde, Orxon-Enisey jazba esteliklerinde de *sarıq* túrinde qollanıladı. Al, biziń pikirimizshe, *qamıslı arıq kanalı* yaǵnıy *arıq* sózi de túrkiy tillerde suw obyektiniń ataması bolıp esaplanadı. *Arıq* sózine ózbek tiliniń túsindirme sózliginde «jasalma túrde qazılǵan suw jolı, ózegi hám ondaǵı suw» dep túsiniq beriledi¹⁴¹. Demek, tilimizdegi *Arıq balıq* (Shımbay rayonu), *Qamusariq* (Shımbay rayonu) suw obyektı atamalarındaǵı *arıq* sózi ózi gidronimlik apellyativ bolıp sanaladı. Jumısta biz Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarındaǵı fitogidronimlerdiń terek yaki dánli egin atamaları menen atalıwına qaray tómendegishe toparlarǵa bólip qarastırdıq.

2.4.1. Terek atamalarına baylanıslı gidronimler

Kegeyli arnası (Kegeyli, Shımbay rayonları). Kegey – terek ataması bolıp, Kegeyli suw obyektı átirapında usı tereklerdiń tábiyiy túrde kóp óskenligine baylanıslı usılay atalǵan.

Jambasjıńıl qaq (vetland) (Taxtakópir rayonu). Jıńıl – Qaraqalpaqstan sharayatında ósetuǵın, tábiyiy-geografiyalıq iqlımǵa beyimlesken ósimlik bolıp, jer tańlamaydı, kebir, qumlı jerlerde óse beredi. Jamǵır, qar suwlarınan payda bolǵan qaq suwlarınń átirapında jıńıldıń molshılıǵına baylanıslı atalǵan.

Qaramanasha jap (Kegeyli rayonu). Qaraman da kegey teregi sıyaqlı biyik hám qattı aǵash bolıp, adamlar onnan ustashılıq, qurılıs islerinde paydalanǵan, suw obyektleriniń qaptallarına qoldan da otırǵızǵan. Bul onıń jıńıl sıyaqlı bolıp ósip, suw obyektiniń qaptalı qaraman terekli bolıwına baylanıslı atalǵan.

¹⁴⁰ Насыров Д.С., Доспанов О. Каракалпак тилинин диалектологиялык сөзлиги. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1983. – Б. 227.

¹⁴¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, 2013. – Б. 98.

Kópshilik suw atamaları onıń átirapındaǵı jasap atırǵan xalıqtıń kúnkórisinde hám usı átirapta júz bergen tariyxıy waqıyalarǵa baylanıslı.

Tomarlı kól (Kegeyli rayonu). Bul kólдиń astı dáslep kishigirim toǵaylıq bolǵan. Ertrekte toǵayda suw tasıwı nátiyjesinde toǵay suw astında qalıp, ol jerdegi suw túbinde úlken túbirler, tomarlar bolǵanlıqtan, usı aymaqtaǵı xalıq kólди «Tomarlı» dep ataǵan.

Jiydelibulaqqudıq (Qońırat rayonu, Ústirt tegisligi). Jiyde – miyweli terek bolıp, bul atama eki gidronimlik apellyativ (*bulaq+qudıq*) arqalı bildirilgen. Jiyde teregi tábiyiy kógeriw ózgesheligine iye bolıp, suw obyektiniń átirapında jiydeliktiń bolıwı, usı terektiń kóplep ósiwine baylanıslı.

Tallıq dáryası/ Tallıq jap (Qońırat rayonu). Kóbinese xalqımız jap yaki arna kóleminiń úlkenligine qaray, ol dárya bolıp esaplanbasa da, awızeki sóylew tilinde dárya dep te ataǵan. Tallıq jap boyında qaratal, aqtal sıyaqlı túrli jas tereklerdiń ósip turǵanlıǵına baylanıslı Tallıq dep atalǵan. Tallıq dárya Tallıq jap túrinde de qollanıladı. Ámiwdáryanıń sol tárepinde Qońıratıń tusınan Ámiwdáryadan saǵa alatuǵın arnanıń atı. Burın bul jerlerde Tallıq bolıslıǵı da bolǵan.

Shógirkól (Taxtakópir rayonu). Burın kólдиń astı tereklik, toǵaylıq bolǵan, al házirgi waqıtta kólдиń ultanında terek shaqalarınıń qaldıqları qalǵan. *Shógir* hám *shógirtek* sózi tilimizde «aǵashtıń, otınıń maydası, qaldıǵı» degendi bildiredi¹⁴².

2.4.2. Dánli ósimlik atamalarınan payda bolǵan gidronimler

Xalqımız erte dáwirlerden-aq dánli, masaqlı eginlerdi egip, kúnkóris ushın paydalanǵanlıǵın Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında ushırasatuǵın fitogidronimler dálilleydi. Mısalı, *Gúnjikól* (Shımbay rayonu), *Gúnjili kól* (Shomanay rayonu). Bul kóller átirapında otırıqshı xalıq gúnji egip, onnan azıqlıq zat

¹⁴² Каракалпак тилинин тусиндирме сөзлиги. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1992. – Т. IV. – Б. 543.

retinde paydalangan. Usı sebepli gidronim gúnji ataması menen baylanıshı. *Salıjap* (Xojeli rayonu), *Arpakól* (Kegeyli rayonu), *Tarlıjap/Tar(ı)lı jap* (Kegeyli rayonu), *Bıydaykól* (Shomanay rayonu), *Jońshqajap* (Qaraózek rayonu). Bul gidronim atamalarda da xalıq suw obyektiniń átirapına nan ónimi ushın tarı dánli ósimliklerdi egip jetilistirgen. Al, Kegeyli rayonu aymaǵındaǵı *Tarlıjap* xalıq tilinde fonetikalıq jaqtan redukciya qubılısına ushirap usılay atalsa da, tiykarınan *tarı + ılı* mánisin beredi.

Kendirli jap (Taxtakópir rayonu). Kendir – dánli, sobıqlı ósimlik, qabıǵınan jip, arqan esiledi de, dáninen may, gúnjara alınadı¹⁴³. Erte waqıtlarda adamlar kendir ósimliginiń mayın awqatlıq retinde, al qabıǵın mal otı ushın keń paydalangan bolsa, bul ósimlik respublikamızda házirgi waqıtta ulıwma egilmeydi. Bul ósimlik ataması arxaiklesken, tek ǵana gidronim quramında saqlanıp qalǵan.

Bıydaykól – bul kól átirapında bıyday ushın egislik atızlardıń kóplep bolıwı, *Jońshqajap* ataması da japtıń qaptalında jońshqa atızlıqlardıń bolıwı, yaǵnıy tikkeley ósimlik atamasına qatnaslı qoyılǵan. Demek, fitogidronimler arqalı Qaraqalpaqstanda usı ósimliklerdiń ósiwin, usı jer tábiyatına sáykesligin, beyimligin de ańlaw múmkin.

2.4.3. Jabayı ósimlikler atamalarınan payda bolǵan gidronimler

Qaraqalpaqstanda tábiyatına qaray bir qatar jabayı ósimlikler bolıp, olar gidronimlerdi ańlatıwda qollanıladı. Mısalı: *Aqbaslı arnası* (Qońırat rayonu), *Ajırıqqoltıq kóli* (Kegeyli rayonu) *Kósikqaaq* (Taxtakópir rayonu), *Aqtikenli kól* (Qońırat rayonu), *Selewjap* (Qońırat rayonu), *Sheńgel kól* (Qaraózek rayonu) hám t.b.

Aqbas – shóptiń túri, tikenli, aq úpildirigi gúldey bolıp turatuǵın ósimlik¹⁴⁴, al *selew* – kóbinese shól, qır jerlerde, suw

¹⁴³ Каракалпак тилинин түсиндирме сөзligи. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1984. – Т. II. – Б. 32.

¹⁴⁴ Каракалпак тилинин түсиндирме сөзligи. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1982. – Т. I. – Б. 57.

obyektleriniń átirapında ósetuǵın, urıqqa usaǵan kóp jıllıq ósimlik¹⁴⁵ bolıp, adamlar onı mal otı ushın paydalanadı.

Kósik – qumda ósetuǵın, jabayı, piyazǵa uqsas ósimlik¹⁴⁶, *sheńgel* – jabayı, tikenli ósimlik bolsa, *tiken* yaqı *tikenek* te jabayı ósimliktiń bir túri bolıp, Qaraqalpaqstannıń relyefi, topıraǵı qumlı bolǵanlıqtan, bul túrdegi jabayı shópler kól, jap, qaq suwlarınń átirapında kóplep ushırasadı. Sonlıqtan, otırıqshı xalıq suw obyektlerin usı ósimlik atamaları menen atap ketken.

Qopakól (Kegeyli rayonu). Qopa sózine QTTS da «kóldiń mayda jeken hám qamıs ósken jeri»¹⁴⁷ dep túsiniq beriledi. Al, *Qopakól* átirapındaǵı jergilikli xalıqtıń pikirinshe: terek, terek shaqaları menen birge hár túrli ósimliklerdiń suw astına toplanıwı, jaramsız shóplerdiń qalıń bolıp bir jerge jıynalıp qalǵan bólegi. Demek, kóldiń ultanında burın shóplik bolıp, al házirgi waqıtta onıń kól suwınıń astında bolıwı, kólde kóplep qopalıqtıń bolıwına baylanıshı atalǵan.

2.4.4. Suwda ósetuǵın ósimlik atamalarınan payda bolǵan gidronimler

Ósip rawajlanıwı jaǵınan suwǵa beyimlesken ósimlikler de bolıp, olar suw obyektinde basqalarına salıstırǵanda basım bolıwına qaray bir qatar gidronimler suw otları ataması menen atalǵan. Mısalı: *Jekenaydıńkól* (Moynaq rayonu), *Qamısarıqjap* (Shimbay rayonu), *Qamıslı kól* (Taxtakópir rayonu), *Shiginqaaq* (Taxtakópir rayonu). Jeken – kólde, batpaqlıq jerde ósedi, onnan erte waqıtlarda xalqımız shıpta, mardan, sebet sıyaqlı úy buyımların toqıwda, qurılısta keń paydalangan. Sonlıqtan, geypara jaǵdayda suw obyektiniń átirapında jasap atırǵan xalıqtıń da suw otlarınan paydalanıwına qaray awıl ataması da olardıń shuǵıllanatuǵın kásibine baylanıshı bolǵan.

¹⁴⁵ Каракалпак тилинин түсиндирме сөзligи. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1992. – Т. IV. – Б. 198.

¹⁴⁶ Каракалпак тилинин түсиндирме сөзligи. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1988. – Т. III. – Б. 29.

¹⁴⁷ Каракалпак тилинин түсиндирме сөзligи. – Нөкис: «Каракалпакстан», 1988. – Т. III. – Б. 172.

Fitogidronimlarning awzaki sóylew tilinde ózine tán ózgeshelikler menen qollanılıwın tariyxıy hám etimologiyalıq kózqarastan izertlew, bul topardagı sózlerdi ilimiy aylanısqa salıw semantikalıq jaqtan bir qatar máselelerdi aydınlastırıwǵa tiykar boladı.

2.5. Obyektning tábiyiy-geografiyalıq belgileri tiykarında payda bolǵan gidronimler

Gidronimlarning bul túrinde suw obyektiniń tábiyiy-geografiyalıq ózgeshelikleri itibarǵa alınadı. Bir qatar belgili toponomistler bul toparǵa kiretuǵın gidronim sózlerdi hár qıylı ataydı. F.G.Garipova tatar tilindegi gidronimlerdi: 1. Qorshaǵan ortalıqtıń fizika-geografiyalıq ózgesheliklerine qatnaslı gidronimler; 2. Insannıń turmıshlıq iskerligi nátiyjesine baylanıslı gidronimler dep qarastıradı.¹⁴⁸ Fizika-geografiyalıq ózgesheliklerine qaray: suwdıń barmılla shawqımlı bolıwına qaray, tereńligi, kólemi, temperaturası, iyisi, reńine baylanıstıradı. Ózbek tilinde N.Begaliyev: 1. Suw obyektiniń tábiyiy-geografiyalıq ózgeshelikleri menen baylanıslı gidronimler. 2. Aymaqtıń tariyxı, ekonomikalıq hám mádeniy ómiri menen baylanıslı gidronimler dep bólip qaraydı¹⁴⁹. N.Uluqov suw obyektiniń tábiyiy-geografiyalıq belgi ózgeshelikleri tiykarında payda bolǵan gidronimler hám tariyxıy-ekonomikalıq, jámiyetlik-siyasiy basqa da principler tiykarında atalǵan suw obyektleri¹⁵⁰ dep eki toparǵa bólip analizleydi. Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimlerin geomorfologiyalıq jaqtan tómendegishe bólip qaraw múmkın.

2.5.1. Reń menen baylanıslı gidronimler

Reń menen baylanıslı gidronimlarning quramında *aq, qara, qızıl, kók, qońır* sıyaqlı sózler qollanılátuǵının tómendegi misallardan kóremiz.

¹⁴⁸ Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии. — Москва: «Наука», 1991. — Б. 54-75.

¹⁴⁹ Бегалиев Н. Самарканд вилояти гидронимлари: Филол. фан. ном. ... дис. авторсф. — Самарканд, 1994. — Б. 17.

¹⁵⁰ Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. — Тошкент: «Фан», 2008. — Б. 74.

Aq sózi arqalı jasalgan gidronimler: *Aqshungil kóli* (Qonirat rayoni), *Aqbulaqqudıq* (Qonirat rayoni, Ústirt tegislighi), *Aqkól kanalı* (Taxtakópir rayoni), *Aqsuwaq* (Taxtakópir rayoni), *Aqjaǵıs* (Taxtakópir rayoni), *Aqbulaq* (Taxtakópir rayoni), *Aqdarya kanal* (Taxtakópir rayoni), *Aqtubakól* (Kegeyli rayoni), *Aqdarya* (Moynaq rayoni), *Aqshadarya* (Qonirat rayoni) hám t.b.

N.Oxunov reń bildiriwshi aq sózi menen keletuǵın gidronimler haqqında «barmılla aǵıp turatuǵın, tawdan, muzlıqlardan keletuǵın qar suwları menen toynıǵan, óz tábiyiy jolnan aǵatuǵın, jazda qurıp qalmaytuǵın, reńi aq túste bolǵan ishiwge jaramlı suw»¹⁵¹ dese, Z.Dwsimov hám X.Egamov «Türkiy xalıqlar biyik tawlardan aǵıp keletuǵın daryalardı aq suw, aq darya dep ataǵan»¹⁵², — dep kórsetedi.

Qara sózi arqalı jasalgan gidronimler: *Qarakól* (Qonirat, Moynaq, Taxtakópir rayonları), *Qaraqudıq* (Qonirat rayoni), *Qaradarya* (Qaraózek rayoni), *Qaraoy kóli* (Kegeyli rayoni).

F.G.Garipova tatar tilinde «aq suw — bul suwdıń reńin bildiredi, al qara suw reń mánisin bildirmeydi, al jer astı suwlarınan toynatuǵın, «jer-suw», yaǵnıy jer suwı mánisin ańlatadı», — dep kórsetedi¹⁵³.

Kók sózi arqalı jasalgan gidronimler: *Kókdarya* (Qonirat rayoni), *Kókózek kanalı* (Qaraózek rayoni), *Kókshel/shiyel kóli kanalı* (Kegeyli rayoni), *Kóktuba qa* (Taxtakópir rayoni), *Kóksuw kollektor* (Taxtakópir rayoni), *Kókdarya* (Kegeyli rayoni), *Kókózekkól* (Kegeyli rayoni), *Kókshekól* (Kegeyli rayoni), *Kóksuw jabı* (Qanlıkól rayoni).

Suwdıń kók reńde bolıwın N.Uluqov qattı taw jinıslarınan aǵıp ótetuǵın kóllerdi, tawlardagı muzlardan aǵıp túsetuǵın, bulaqlardan aǵıp shıǵatuǵın suw tınıq hám kógis reńde boladı. Fergana alabında jergilikli sóylesimlerde tınıq, taza, suw «kók suw» delinedi¹⁵⁴, — dep kórsetedi. Qaraqalpaqstanda kóbinese,

¹⁵¹ Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. — Тошкент: «Фан», 1989. — Б. 60.

¹⁵² Дўсимов З., Эгамов Х. Жер атамаларынын кыскаша түсиндирме сөзлиги. — Некис: «Билим», 1991. — Б. 21.

¹⁵³ Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии. — Москва: «Наука», 1991. — Б. 60.

¹⁵⁴ Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. — Тошкент: «Фан», 2008. — Б. 66.

kóllerdiń suwı hám bir orında onsha aqpay turıp qalǵan suwǵa baylanıslı «kók suw» sóz dizbegi qollanıladı. Al, Z.Dwsimov hám X.Egamov *kók* sózi «tereń» degen mánini de ańlatadı hám tereń dáryalargá baylanıslı aytıladı¹⁵⁵, – dep kórsetedi. Haqıyqatında da, *kók* sózi menen atalatúǵın gidronim mánisi boyınsha suwdıń tereńligi menen baylanıslı hám tek suwıń reńi ǵana kók bolıp qoymastan, suw astındaǵı shóp-sharlar, suw otlarınıń da kógis reńde bolıwı menen ózgeshelenedi.

Sarı, qońır sózleri arqalı jasalǵan gidronimler: «*Egizqońır qudıǵı*» atamasında qudıqtıń suwı emes, al eki qatar turǵan qudıqtıń sırtqı kórinisi, reńi názerde tutılǵan. Reń bildiriwshi *sarı* sózi awıspalı mánide altın reńin ańlatıw ushın da qollanıladı. Mısalı: *Altınkól kóli* (Qanlıkól rayonu), *Altınkól kanalı* (Qońırat rayonu burınǵı Ordjonikidze dep atalatúǵın jap).

Q.Ábdimuratov *Altınkól* gidronimi haqqında maǵlıwmat beriwshilerdiń tómendegidey pikirlerine súyenedi: «1914–1915-jıllarda úlken suw tasqını bolıp, Altınkóldi suw basadı. Adamlar balıqshılıq etip, kóldiń basıwına biyday egip kúneltken. Kólde sazan balıq kóp bolǵan. Tirishiliktiń tiykarı kól arqalı bolǵanlıqtan, xalıq «Altınkól» dep ataǵan¹⁵⁶. Bul gidronimniń «Altınkól» dep atalıwı, birinshiden, kólde sazan balıqtıń kóp shıǵıwı, onıń reńiniń sarı túste, alıńǵa uqsas bolıwı (metafora usılında jasalǵan gidronim), ekinshiden, kólde balıqtıń mol bolıwı, kól jaǵasındaǵı jerlerdiń ónimdarlıǵı, toǵaylardıń ań, qusqa bay bolıwı, tábiyattıń saqıylıǵına baylanıslı da *Altınkól* atalǵan.

2.5.2. Suwdıń dámine baylanıslı gidronimler

Ashshukól (Nókis qalası), *Ashshı kólmek* (Qaraózek rayonu), *Sorsha qudıq* (Qońırat rayonu, Ústirt tegisligi).

R.Xalitov gidronimlerdiń qásiyetin (temperaturası, dámi, tınıqlıǵı hám suw derekleriniń sapalıǵı) analizlegende bashqurt tilinde *Qurıózek* (rechka) jılǵasın «qurǵaq ózek» dep túsiniq

¹⁵⁵ Дүсимов З., Эгамов Х. Жер атамаларының қысқаша түсіндірмес сөзлігі. – Нөкіс: «Билим», 1991. – Б.31.

¹⁵⁶ Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии: Дис. канд. филол. наук. – Нукус, 1966. – С. 132.

beredi¹⁵⁷. Al, Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimleri quramında «ashshı», «sor», yaǵnıy «duzlı» mánisin ańlatıwshı birliklerdiń qollanılganlıǵın kóremiz. *Sudoche kóli* (Moynaq rayonu) – Aral teńiziniń túslik tárepinde jaylasqan. Informatorlardıń maǵlıwmatına qaraǵanda (informator M.Qaljanov), bul atamanıń qoyılıwın eki túrli jaǵday menen baylanıstıradı. Jergilikli xalıq bul kóldi «suwı dushshı kól» dep ataǵan. 1910–1915-jıllarda Úrge átirapında hám Sudoche (suwı dushshı) kóliniń boylarında urallı ruslar jasaǵan. Olar uzaq jıllar jergilikli balıqshılar menen qońsı bolıp, birge balıq awlaydı, olarǵa balıq awlawdıń sırların úyretedi hám muzlaytuǵın cexlar quradı. Ruslar tárepinen «suw dushshı kól» ataması «suwı doshe» – Sudoche dep atalǵan dese, ekinshi informator (Q.Seyitbekov) «Burın usı kólde sazan, shabaq, torta sıyaqlı balıqlar júdá kóp bolǵan, al olarǵa qaraǵanda sudak, yaǵnıy sila balıq kóp órshigen, yaǵnıy kólde sudak – sila balıqtıń molıǵına baylanıslı qoyılǵan, degen pikirdi bildiredi.

2.5.3. Suwdıń temperaturası, iyisi hám tazalıǵına baylanıslı gidronimler

Sasıqkól (Moynaq, Kegeyli, Qaraózek rayonları, Nókis qalası), *Sasıqózek* (Taxtakópir rayonu), *Íssibulaq* (Shımbay rayonu). Ádette, kól – aqpaytuǵın, tubalap qalǵan suw obyektı. Oǵan taza suw quyılıp, ózgerip turmaǵanlıǵı ushın suwdaǵı otlar, jánlikler jaǵımsız iyis tarqatıwı sebepli *Sasıqkól* dep ataladı. Al, *Íssi bulaq* Shımbay rayonu házirgi «Taza jol» xojalıǵı aymaǵında jaylasqan bolıp, onnan tábiyiy túrde jer astınan ıssı suwdıń shıǵıwı hám adamlar onnan densawlıǵı ushın paydalanıwına baylanıslı qoyılǵan.

Maylıózek (Qońırat rayonu), *Mayjap kanalı* (Shımbay rayonu). *Maylıózek*, *Mayjap* gidronimleri sol suw obyektinde balıqtıń mol ekenligin, xalıqtıń jılıwı maylanıp, kúnkórisi jaqsılanıwın, al balıqtıń túrli awırıwǵa em ekenligin názerde tutadı.

¹⁵⁷ Халитов Р.Я. Гидронимия Оренбуржья: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Уфа, 2002. – С. 9.

Jergilikli xalıqtıń bergen maǵlıwmatına qaraǵanda, Mayjap ataması tek balıqtıń mol ekenligi hám jılımnıń maylanıp, mol balıq awlanıwına ǵana baylanıslı emes, al ekinshi variantına qaray, bul jap qazılǵan jıllarda awılda traktorlar payda bolıp, traktordan shıqqan jaman maylardı suwǵa tóge beriwiniń aqibetinde suw betiniń maylasıwı waqıyası menen de baylanıslı.

2.5.4. Suw aǵısınıń halatın bildiretuǵın gidronimler

Qattıaǵar kanalı (Nókis rayonu), *Tentekjap* (Kegeyli rayonu), *Jamanshıq kól* (Kegeyli rayonu), *Jilwanjap* (Kegeyli rayonu), *Sarqırawıq kanalı* (Kegeyli kanalı), *Jansızkól* (Qońırat rayonu).

Jamanshıq, jaman sózleri menen kelgen gidronimlerden suwdıń halatın, kewilsiz waqıyalar menen baylanıslı ekenligin, aqpaytuǵınlıǵın bildiriwge boladı. *Jilwan* – bul suwdıń jilwalanıw aǵıwın, suwdıń shıraylı aǵısın ańlatsa, al *Qattıaǵar hám Tentekjap* atamaları suwdıń kúsh bermey, qattı aǵıwın názerde tutıp qoyılǵan. *Sarqırawıq kanalı* ataması – suwdıń sarqırıp, qattı ses shıǵarıp aǵıwın, al jansız, óli atamaları menen kelgen suw objektleriniń heshqanday ses shıǵarmay, óli sıyaqlı únsizligin, elespesizligin, yaǵnıy tubalap, aqpay qalıw halatın bildiredi. Házir bul atamalar arxaiklesken.

2.5.5. Obyekttiń muǵdarı, sanına baylanıslı gidronimler

Birjap (Qaraózek rayonu), *Tórtsaǵa kanalı* (Shımbay, Nókis rayonları), *Besjap kanalı* (Qaraózek, Shımbay rayonları), *Besquykól* (Kegeyli rayonu), *Besqudıq* (Shomanay rayonu), *Úshiyrim* (Kegeyli rayonu), *Úshqudıq* (Qońırat rayonu), *Ekinshijap kanalı* (Kegeyli rayonu), *Tórtjap* (Shımbay rayonu), *Segizkól* (Taxtakópir rayonu). Bul tiptegi gidronimler eki túrli jol menen bildiriledi: san mánisi arqalı; numerativ sózler (esaplıq sózler) arqalı. Mısalı: *Taqjap kanalı* (Shımbay rayonu), *Egizqońır qudıǵı* (Qońırat rayonu), *Qosqudıq* (Qońırat rayonu), *Qoskól* (Nókis qalası). Bunda *taq* sózi «jalǵız, birew» mánisin ańlatsa, *qos* hám *egiz* sózleri ekew degendi ańlatadı.

Sonday-aq, gidromelioraciyalıq rásmiy hújjetlerde suw obyektleri esaplangan kollektor hám kanallardıń qatar tártip penen atalıwı da ushırasadı. Mısalı: RK-2 kanalı, RK-3-2, KS-1 kanalı hám t.b. Sonday-aq, quramında san mánisi bar rus tilinen ózlesken *EK-1→EK-odin→Agaden* túrinde ózlesken gidronim de ushırasadı. Agaden kollektor, yaǵnıy izeykesh ataması bolıp, Bozataw rayonu aymaǵında jaylasqan. Awızeki sóylew tilinde allamorflıq ózgeshelik penen *EK-1* ayılıwı boyınsha Agaden túrinde, yaǵnıy eksperimentalnıy kollektor-1 (birinshi eksperimental kollektori) usı atama menen atalıp ketken.

2.5.6. Sırtqı kórinisi, formasına qaray ańlatılátuǵın gidronimler

Jińishkekanal (Qońırat rayonu), *Tikózek kanalı* (Shomanay, Moynaq rayonları), *Qıysıq kanalı* (Kegeyli rayonu), *Jambasjap* (Shımbay rayonu), *Jartıqudıq* (Qońırat rayonu), *Aylanbajap* (Shımbay rayonu), *Aydıńkól* (Kegeyli rayonu), *Qıysıqsalma* (Qońırat rayonu), *Úlkenjap* (Xojeli rayonu), *Kóbiklijap* (Shımbay rayonu), *Domalaqkól* (Moynaq rayonu), *Kishikól* (Moynaq rayonu), *Jarqkól* (Kegeyli rayonu), *Jalpaqjap* (Moynaq, Kegeyli rayonları), *Qazanjap* (Qońırat rayonu), *Tabankóltarnaw* (Qanlıkól rayonu), *Jilwanjap* (Kegeyli rayonu), *Tabankóltarnaw* (Qanlıkól rayonu), *Telpiy kanalı* (Taxtakópir rayonları), *Taxtakópir rayonları*, *Telpiy kanalı* (Taxtakópir rayonu), *Gáwmiskól* (Moynaq rayonu), *Qarınjap kanalı* (Qaraózek rayonu), *Jalpaqózek* (Moynaq rayonu), *Dóngelekkól* (Moynaq rayonu), *Aranshakól* (Moynaq rayonu), *Shómishkól* (Qaraózek rayonu), *Orjap kanalı* (Kegeyli rayonu), *Jalpaqjap* (Kegeyli rayonu). Bul misallarda (Shımbay rayonu), *Aqtoǵınashajap* (Kegeyli rayonu). Bul misallarda ayırım gidronimlerdiń tikkeley kórinisi tuwrı mánide ǵana emes, al metaforalıq usılda da atalǵan. Máselen, *Gáwmiskól* (Moynaq rayonu).

Gáwmis – «gáw» parsı tilinde 5–6 jasar sıyırdı ańlatıw ushın jumsaladı, ol kóp sút beredi. *Kól* apellyativine baylanıslı kóldiń kólemi jaǵınan úlken ekenligin, balıq hám quslardıń kópligin ańlatıp keledi. Al, *jińishke* sózi de kóbinese suw obyektine emes, zatqa baylanıslı óz sáykes semaları bar: *jińishke* bel, *jińishke* jip, *jińishke* etip baylaw, *jińishke* tayaq. *Jińishke*

kanal/jap gidroniminde sol suw obyektiniń ensiz ekenligin ańlatadı. *Tik, or* sózleri arqalı bildirilgen gidronimlerde suw obyektiniń jaylasıw biyikligin ańlatadı. Negizinde, *Or jap* emes, al *Ór jap* bolıwı kerek. Sebebi, *ór* sózi mánisi boyınsha biyiktegi degen mánini bildiredi. Suw obyektiniń baǵdarın, kórinisin ańlatıwda *qıysıq* sózi, óz suw jolınan burılıp qazılǵanlıǵına baylanıslı *Aylanbajap* (Shımbay rayonu) dep atalsa, suwdıń kórinisine, kópirip aǵıwına qaray *Kóbikli jap* dep atalǵan. Sonday-aq, adamnıń dene múshesiniń kórinisine uqsaslıǵı esapqa alınıp ta gidronimlik ańlatılıwı ushırasadı. Mısalı: *Tabankól* (Qanlıkól rayonu) – kórinisi adamnıń ókshesi, tabanına uqsas bolǵanlıǵı sebepli, *Qarınjap* (Qaraózek rayonu) – bul eki qaptalıında da adamlar shomılıw, taǵı basqa da maqsetlerde paydalanıwına qaray jap kórinisiniń bir tegis emes, eki qaptalı keńeyip, dóńgelek formaǵa kelgenligi ushın atalǵan. Asha sózi suw obyektiniń eki tárepke bólinip ketiwine baylanıslı mánini ańlatadı.

Al, suw obyektiniń kólemi gidronim apellyativlerge *úlken, kishi* sózleri járdeminde bildiriledi. Suw obyektiniń sheńber tárizli kóriniste ekenligi *Dóńgelek* sózi arqalı bildirilse, suwdıń ústki bólimi qıymılsız aqpay turıwına baylanıslı *Aydıńkól* (Kegeyli rayonu), *Tegiskól* (Kegeyli rayonu) dep atalǵan. Al, *Aranshakól* gidroniminde *aran* – bul da suw obyektini, gidronim apellyativi, bunda «kishkene, aranǵa uqsas kól» degendi ańlatadı. Q.Ábdimuratov «*Úlkendárya, Gáwmiskól, Dóńgelekkól* – suw obyektiniń úlkenligi, kólemin bildiredi, – dep kórsetedi¹⁵⁸.

2.5.7. Topıraqtıń quramına, relyeflik dúzilisine baylanıslı atalǵan gidronimler

Bul topardaǵı gidronimler kóbinese *shuqır, shúńgil, qum, saz, bel, dóń, jer* hám t.b. geografıyalıq atamaların qatnasıwında keledi. Qaraqalpaqstanńıń arqa rayonları relyefi boyınsha qurǵaq topıraqlı. Úlken kólemdegi balshıq yaki batpaqlıq onsha ushıraspaydı. Arqa rayonlarda *Batpaqkól* (Moynaq rayonu), *Ílaykól*

(Taxtakópir rayonu), *Batpaqótkel* (Taxtakópir rayonu) atamaları ushırasadı.

Suw obyektini ultanınıń relyefin ańlatıwda *boz, taqır, qum, tas* hám t.b. sózler menen keledi. Mısalı: *Bozjap kanalı* (Taxtakópir rayonu), *Bozkól* (Kegeyli rayonu), *Bozjap* (Kegeyli rayonu), *Taqırkól* (Kegeyli rayonu). Bunda *boz* sózi arqalı bildirilgen gidronimlerde burın sol suw obyektiniń astı boz topıraqlı bolǵanlıǵın, al *taqır* sózinde suw obyektiniń ultanı bir tegis ekenligin ańlatadı. *Shaǵır* sózi menen keletuǵın gidronimlerde suw obyektiniń ultanı mayda tash hám qumlaq ekenligin bildiredi: *Shaǵırlı salma* (Kegeyli rayonu), *Bayshaǵırqudıq* (Qońırat rayonu). Sonday-aq, Moynaq rayonındaǵı *Shaǵırlı* toponimi de mayda tash, qumlı mánilerine iye. Suw obyektiniń quramında qanday tábiyyı jınıslardan, quramnan turıwı tómendegi gidronimler arqalı da ańlatıladı: *Qumshekjap* (Kegeyli rayonu), *Aqqumkól* (Moynaq rayonu), *Duzkól* (Moynaq rayonu), *Taslıjap* (Xojeli rayonu) hám t.b.

Qumshek – jap atamasınıń qısqarǵan forması. Yaǵnıy, qum (qumlı)+shek (shegeli) jap, shege qumlı jap. Ultanınıń shegeleń bolıwına baylanıslı ayılǵan.

2.5.8. Obyektte belgilep kórsetetuǵın buyım, zat hám qubılıslarǵa baylanıslı atalǵan gidronimler

Qazanketken kanalı (Kegeyli rayonu) – úlken kanaldıń boyında mereke ushın bir awıldan ekinshi awılǵa úlken qazandı sorap alıp, suwdan keship ótip atırǵanda qazannıń suwǵa ıǵıp ketiw waqıyasına baylanıslı qoyılǵan.

Bógetli kól (Kegeyli rayonu) – kóldiń suwın bóget penen beklewge baylanıslı, *Arqakólemkollektor* (Kegeyli rayonu) – kollektordıń arqa tárepinde atızlıqtıń bolıwı, *atızlıq* sózi kólem sinonimi menen jumsalǵan. *Motorsoqpaǵı kanalı* (Moynaq rayonu) – kanaldıń qasında motorǵa baratuǵın soqpaqtıń bolıwı. *Qızketken kanalı* (Nókis qalası) – kanal qazıwına bir erjúrek qızdıń bassılıq etiwi hám jigitlerdiń miynetine óziniń basın tigiwi, nátiyjede suwǵa boyın taslap nabıt bolıwı sıyaqlı xalıq awızeki sóylew tilindegi ráwiyatqa baylanıslı.

¹⁵⁸ Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нукус, 1966. – С. 11.

Al, Qazanketkendegi dargá (Qońırat rayonu), Asphantay awılındaǵı dargá (Qońırat rayonu), Kese joldaǵı dargá (Qońırat rayonu) atamalarında dargá gidroniminiń qanday obyektke qatnaslı ekenligin ańlatıp kelgen. Uyalı kól (Kegeyli rayonu), Uyalı jap (Qaraózek rayonu) – kóldiń, japtıń qundız yamasa quslardıń uyasına bay ekenligin, Qoybaqtı kanalı (Qaraózek rayonu) – kanaldıń átirapında qoy baǵatıǵın jaylawdıń bolıwın, Nasoskól (Shomanay rayonu), Nasossalma (Qaraózek rayonu) – japta nasostıń bolıwın, Jigirmalıq kollektor (Kegeyli rayonu) – kollektor qaptalında jigirma gektarlıq egislik atızdıń bolıwın, Dárbentjap kanalı (Qaraózek rayonu) – bul tórt joldıń kesilispesine jaqın jerdegi kanal ekenligin, Shegarakollektor (Shomanay rayonu) – Túrkmenshan Respublikası menen Qaraqalpaqstanıń Shomanay rayonu shegarasındaǵı kollektor ekenligin, Centr jap (Taxtakópir rayonu) – centr-russha «oray» sózi awdarmalanbastan xalıq tiline enisiwi nátiyjesinde atalǵan. Japtıń Taxtakópir rayonu orayınan aǵıp ótiwin, Tasqudıq (Qaraózek rayonu) – qudıqtıń tastan órilip islengenligin, Basshepqırǵaq kollektor (Qońırat rayonu) – kollektor atızlıqtıń shep tárepinde ekenligin ańlatsa, Gúlalkópir (Qońırat rayonu) – Qońırat rayonında erte waqıtlardan usı kópir janında gúlalshılıq penen shuǵıllanatuǵın kásip iyeleriniń bolǵanlıǵı haqqında maǵlıwmatlardı beredi.

Ilmenkól (Moynaq rayonu) – bul kóldiń atamasında da obyekt sıpatlap kórsetilgen. Biraq, *ilmen* sóziniń mánisi búgingi kúnde belgisiz bolsa da, ilimpazlar bul kól ataması haqqında tómendegishe pikirlerdi bildiredi: *Ilmen* geografiyalıq termin bolıp, «toǵay» degen mánini bildiredi¹⁵⁹. *Ilmenkól* – «toǵaydaǵı kól» degen sóz. Sózdiń geografiyalıq sıpatlaması da atına saykes keledi. Kól Taxtakópir awılınıń batıs-qubla tárepindegi batpaqlı toǵaylar arasında jaylasqan¹⁶⁰.

Al, Xanterektegi qudıq (Qońırat rayonu) – qudıqtıń Xanterek dep atalǵan elatta ekenligin ańlatadı. Partawsalma (Shımbay rayonu) – «Partaw» dep úlken egislik jerlerdi ataǵan. Jerdiń kólemi úlken bolıp zúraáti mol bolǵan. Sol jerge suw baratuǵın, qasınan aǵıp ótetuǵın salmanı «Partawsalma» dep ataǵan.

¹⁵⁹ Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. – Москва: «Наука», 1974. – С. 123.
¹⁶⁰ Дүсөмөв З., Эгамов Х. Жер атамаларының қысқаша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Билим», 1991. – Б. 73.

2.6. Topogidronimler

Topogidronim «grekshe» «topos» – «orın, jer, keńislik», al «onoma, onyma» «ism, at, atama», yaǵnıy geografiyalıq obyekttiń ataması bolsa¹⁶¹, topogidronim – túrlishe suw obyektleriniń toponimlerge qatnası boladı. Bunda suw obyektleriniń belgili bir jer ataması arqalı atalıwı názerde tutiladı¹⁶².

Qaraqalpaqstanıń arqa rayonları topogidronimleriniń jasalıwında tómendegishe qurılıstaǵı tiplerin ushıratamız.

1. Toponim + qudıq: Belewli qudıq (Qońırat rayonu), Shúrik qudıq (Qońırat rayonu, Ústirt).

2. Toponim + jap: Dáwterekjap (Kegeyli rayonu), Qońıratjap (Qońırat rayonu), Alǵabasjap (Qaraózek rayonu), Gáwirjap (Xojeli rayonu), Qanlıkóljap (Kegeyli rayonu).

3. Toponim + kól: Dáwkempirkóli (Moynaq rayonu), Asphantay kóli (Moynaq rayonu).

4. Toponim + kanal: Xatep kanalı (Xojeli rayonu), Kegeyli kanal (Shımbay rayonu), Moynaq-Qońırat kanalı (Moynaq rayonu), Qarabaylı kanalı (Xojeli rayonu), Kerderarna kanalı (Kegeyli rayonu), Keńes kanalı (Shımbay rayonu), Jańabazar kanalı (burınǵı Raykomarna, Kegeyli rayonu), Shomanay kanalı (Shomanay rayonu), Bozataw kanalı (Nókis rayonu), Tashkentjap kanalı (Xojeli rayonu), Qanlıkóljap kanalı (Kanlıkól rayonu), Ózbekstan kanalı (Taxtakópir rayonu), Kolxozabad kanalı (Shımbay rayonu), Alǵabas kanalı (Shımbay rayonu) hám t.b.

5. Toponim + kollektor: Ústirt kollektor (Qońırat rayonu), Xojeli kollektor (Xojeli rayonu), Qaraózek kollektor (Qaraózek rayonu).

6. Toponim + qaq: Shımbay qaq (Taxtakópir rayonu). Qaraqalpaqstanıń arqa rayonlarınıń topogidronimlerin tómendegishe toparlarga bólip qarastırıw múmkin.

Rayon ataması menen atalǵan gidronimler: Shımbayqaq – Taxtakópir rayonu aymaǵında jaylasqan. Arqa rayonlardan

– Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2016. – Б. 16.
¹⁶¹ Пахратдинов К. Ономастика терминлери сөзліги. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2016. – Б. 16.
¹⁶² Улуков Н. М. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лосоний тадқиқи. – Тошкент: «Фан», 2008. – Б. 90.

Qaraózek, Taxtakópir aymaqlıq jaqtan bir-biri menen shegaralasadı; *Kegeyli kanalı* – bul suw obyektı erte waqıtlardan usılay atalıp, Kegeyli, Shımbay rayonları aymaǵınan aǵıp ótedi; *Moynaq-Qońırat kanalı* – bul kanal Moynaq, Qońırat rayonları aymaǵınan aǵıp ótedi. *Shomanay kanalı* (Shomanay rayonu), *Qaraózek kollektor* (Qaraózek rayonu), *Xojeli kollektor* (Xojeli rayonu), *Qanlıkóljap* (Qanlıkól rayonu), *Bozataw kanalı* (Kegeyli rayonu, Bozataw). Demek, bul suw obyektleri qaysı rayon aymaǵında jaylasıwına qaray, sol rayon ataması menen atalǵan.

Qaraózek atamasının kelip shıǵıwı tariyxı da qızıǵıwshılıq tuwdıradı. «Qaraózek» degen ózek XX ásirдің baslarında Ámiwdáryanıń oń jaǵalawında «Qazaqdárya» kanalınan 8–10 km órde jaylasqan kóldiń atı bolǵan. 1928-jılı Qaraózek rayonu dep aymaqta shólkemlestirilip, onıń orayı Zayır bolǵan. 1934-jılǵı suw basqınınan soń rayon orayı Shaxamangá kóshirilgen. 1945-jılǵı ekinshi suw basqınınan keyin házirgi Qaraózek rayonu aymaǵına kóshirilgen. Solay etip, búgingi kúni rayon ataması sıpatında qollanılıp júrgen «Qaraózek» topogidronimi burın Ámiwdáryanıń boyında jaylasqan ózektiń atı bolǵan. Ózektiń tereń bolıwına baylanıshı suwı qarawtıp kóringen. Soǵan baylanıshı «Qaraózek» atalǵan.

Awıl atamaları menen atalğan gidronimler: *Dáwterekjap* (Kegeyli rayonu) – tiykarınan, «dáv» sózi úlken, giddiman mánisin ańlatıp, suw obyektiniń usı úlken terekli awıldan aǵıp ótiwine baylanıslı qoyılğan; *Balıqshı qoltıǵı* (Moynaq rayonu) – Moynaq rayonındaǵı «Balıqshı» dep atalatıǵın awıl ataması menen ataladı; *Dáwkempir kóli* (Moynaq rayonu) – kóldiń *Dáwkempir* awılında jaylasqanlıǵına baylanıslı qoyılğan.

Diyqan-fermer xojalığı, sharwashılıq, shirketler birlespesi, elatlı punktlerdiñ atamaları menen kelgen gidronimler: *Aspantay kól* (Moynaq rayonu) – Kegeyli rayonu Bozataw aymağında «Aspantay» sharwashılıq xojalığı atamasına baylanışlı qoyılğan; *Algabas kanalı* (Shımbay rayonu) – buringı awqam dáwirinde «Algabas» uranı esabında qollanılıp, Qaraózek rayonındağı paxtashılıqqa qánigelestirilgen xojalıq bolıp, házirgi ataması «Algabas». Bul xalıq tilinde saqlanıp qalğan. Tiykarınan alganda, hárqanday toponimniñ atı turaqlasqan bolıwı kerek. Sebebi,

türli jağdaylarga bola topogidronimlarning ózgere beriw de on atawda, ajratıp, belgilep kórsetiwde adamlarğa qıyınshılıq tuwdıradı.

Usı sıyaqlı xojalıq atı menen atalatuğın topogidronimlerdi tömendegi misallardan da kóriwge boladı: *Keñes kanalı* (Shımbay rayonu) – házirgi waqıtta da *Keñes xojalıǵı*; *Ózbekstan kanalı* (Taxtakópir rayonu) – usı rayondaǵı «Ózbekstan» fermer xojalıǵınıń atı menen baylanıslı; *Tashkentjap kanalı* – Qanlıkól, Xojeli, Shomanay rayonları aymaǵınan aǵıp ótedi. «Tashkent» diyqan fermer xojalıǵı da 1960-jullardan usı rayonlardıń quramında boldı; *Jańabazar kanalı* – Kegeyli rayonında jaylasqan. Buringı ataması *Raykomarna* bolıp, awqam dáwirinen ǵárezsizlikke shekem usılay atalıp kelgen, sońın ala Kegeyli DFX aymaǵınan aǵıp ótetuğın bólimi *Jańabazar*, al Dárwazaqum DFX aymaǵınan aǵıp ótetuğın bólimi *Hákimarna* dep ataladı. *Qarabaylı kanal* – bul Xojeli hám Qanlıkól rayonu aymaǵınan aǵıp ótedi, elatlı punkt hám usı jerdegi stanciya atın da bildiredi; *Kerder arna* (Kegeyli rayonu) – Nókis rayonu aymaǵındaǵı Kerder xojalıǵı ataması menen ataladı. Ol Kegeyli hám Nókis rayonu aymaǵınan aǵıp ótedi.

Oronim atamaları menen kelgen gidronimler: *Aybuylı* köli (Qoñırat rayonu), *Gáwirjap* (Xojeli rayonu), *Ústirt kollektor* (Qoñırat rayonu).

Aybúyir – Qoñırat, Shomanay rayonları boylap sozılğan taw dizbegi; *Gáwir (qala)* – Xojeli rayonındaǵı tariyxıy estelik qaldıǵı, házirgi waqıtta tóbeshik túrinde saqlanıp qalğan; Ústirt – taw dizbegi hám keńislik ataması. Suw obyektleriń sol aymaqta joylasqanlıǵına baylanışlı gidronimler payda bolǵan.

Qálegen tilde belgili túsiniktin óz funkciyasına saykes atalıw da, saykes emes ekinshi túsinik ushın xızmet etiw jaǵdayları da ushırasadı. Bul tildin onomastika tarawına da tán qubılıs.

Ulıwma onomastikalıq konwersiya, yaǵnıy atamaların bir birine ótiwi onomastikada belgili orındı tutadı. Mısalı, dáslep ósimlik ataması bolıp, soń adam ismine qoyılıwı: *Shınar, Alma, Ánar, Júzim* hám t.b. Dáslep haywan ataması bolıp, adam ismleriniń atalıwı: *Bóribay, Qarlıǵash, Qarshuǵa, Qoshqarbay* hám t.b. Bul haqqında O.Sayımbetov

toparlarga bolip qarastirip, «Teñizbay, Kólbay, Aral, Aralbay, Atawbay» ismlerin geografiyalıq túsiniklerge baylanisli adam ismleri dep qarastiradı¹⁶³. Ilimpaz N.Uluqov: «Atamalardıń bir-birine ótiwi, atamalardan atamalardıń tuwılıw procesin lingvistikalıq hám lingvistikalıq emes principler jemisi. Gidrotoponimlerdiń júzege keliwinde de bul jaǵday anıq seziledi» – dep atap kórsetedi, gidronimlerdiń toponimlerge, yaǵnıy gidrotoponimlerge aylanıwın bir qatar toparlarga bólip qarastiradı: 1. Gidroxoronimler (administrativlik-aymaqlıq birlikler – mámleket, respublika, úlke, wálayat, rayon, massiv, baǵ, park, qıyabanlardıń menshikli atamaları); 2. Gidroastionimler (suw obyektı menen atalǵan qala atamaları); 3. Gidrouarbonimler (qala ishindegi maydan, kóshe, bazar, máhálle hám t.b. obyekt atamaları); 4. Gidrokomonimler (awıl, kishi qalalardıń atı); 5. Gidroekklezionimler (meshit, shirkew, sıyınw, zıyarat orınları, muqaddes orınlardıń atamaları); 6. Gidronekronimler (qoyımshılıq, qábiristan, áwliyeshilik atamaları)¹⁶⁴.

Qaraqalpaq tilinde gárezsizlik jıllarında túrli obyektlerge atamalar qoyıw máselesinde bir qatar ózgerisler júzege keldi. Olardan biri – transgidronimler máselesi. Qaraqalpaqstanda gidroastionimler ushıraspaydı. Sebebi, qala tipindegi orınlar *Xalqabad, Bostan, Taxıyatas* atamalarında gidronim apellyativler ushıraspaydı. Al, gidroastionimlerge salıstırǵanda gidrouarbonimler sanı ádewir dárejede. Olardı óz ishinde birneshe toparlarga bólip qarastıramız.

1. Bazar ataması. *Aydın bazar* – Nókis qalasındaǵı bazardıń burnǵı ataması. Tıykarınan *aydın* sóziniń sinonimine dialektologiyalıq sózlikte «shabıra», yaǵnıy «kishkene aydın, yaǵnıy suw barmaq qalǵan kóllerdiń ortasındaǵı mayda ashılıq»¹⁶⁵ dep túsinik berilse, túsendirme sózlikte: *aydın* – kólatlıq, kól¹⁶⁶ dep túsinik berilgen.

¹⁶³ Сайымбетов О. Каракалпак тилиндеги меншикли адам атлары. – Нөкис: «Билим», 2010. – Б. 16.

¹⁶⁴ Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: «Фан», 2008. – Б. 168.

¹⁶⁵ Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Каракалпак тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983. – Б. 325.

¹⁶⁶ Каракалпак тилиниң түсиндірме сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982. – Т. I. – Б. 42.

2. Kóshe atamaları. Suw atamalarınan jasalǵan kóshe atları ushırasadı. Mısalı, Nókis qalasındaǵı kóshe atamaları: *Aral kóshe*, *Ámiwdárya kóshe*, *Dawtkól kóshe*, *Jańadárya kóshe*, *Jayhun kóshe*, *Jambasjap kóshe*, *Kókózek kóshe*, *Qattıaǵar kóshe*, *Sarıkól kóshe*, *Jalpaqjap kóshe*, *Íssibulaq kóshe*, *Maqpalkól kóshe*, *Esimózek kóshe*, *Dawtkól kóshe*, *Shorkól kóshe*, *Qanlıkól kóshe*, *Tazasuw kóshe*, *Aydınlar kóshe*, *Qaraózek kóshe*, *Súwenli kóshe* hám t.b. Xojeli rayonında *Aral, Quwanışjarma kósheleri*; Taqıyatas qalasında *Súwenli kóshe* hám t.b. Gidrouarbonimlerge qala ishindegi máhálle, bazar, kóshe, maydan atamaları menen birge basqa da obyekt atamaları kiredi.

3. Kásip-óner kolledjleriniń atamaları. Sońǵı waqıtlarda kásip-óner kolledjleriniń atalıwında da gidronimlik birliklerdi ushıratamız. Bunday atalıwınń sebebi – oqıw orńı, bilimlendiriw mákemesiniń sol aymaqta jaylasıwı dep anıq ayta alamız. Mısalı, Nókis rayonu aymaǵında *Qutankól awılı*, elatlı punkti de bar. Sonday-aq, usı atama menen atalatuǵın *Qutankól agroekonomikalıq kásip-óner kolledji* de bar. Kegeyli rayonında *Qazanketken arnası qaptalı*nda *Qazanketken awılxoalıq kásip-óner kolledji* de usı suw obyektı ataması menen ataladı.

4. Máhálle atamaları. Gidrouarbonimler qala ishindegi máhálle atamaları quramında gidronim apellyativlerdiń dizbeklesiwı arqalı da jasaladı. Mısalı: *Uzınkól MPJ* (mákan puqaralar jıyını), *Qoskól MPJ*, *Qızketken MPJ* hám t.b.

Qaraqalpaqstan aymaǵında bir qatar gidroxoronimler de ushırasadı. Mısalı, rayon atamalarında: *Ámiwdárya rayonu* (dárya apellyativi), *Qaraózek rayonu* (ózek gidronim apellyativi), *Qanlıkól rayonu* (kól gidronim apellyativi), *Taxtakópir rayonu* (kópır gidronim apellyativi).

Gidroxoronim, joqarıda atap ótkenimizdey, administrativlik-aymaqlıq birlik. Bunday gidroxoronim-administrativlik birliklerge stanciya, post atamaların da kirgiziw múmkin. Mısalı, *Quwanışjarma blokpostı* (Kegeyli rayonu), *Qosbulaq meteostanciyası*, *Shólqudıq meteostanciyası* (Moynaq rayonu). Qaraqalpaq tilinde gidrotoponimlerdiń basım kópshilik bólegin gidrokomonimler quraydı. Olardı da óz ishinde eki toparǵa

bólip qarawğa boladı: awıl atamaları quramındağı hám awıl puqaralar jıyını (APJ) atamaları quramındağı gidronimler. Mısalı:

1. *Kól* ataması menen kelgen APJ atamaları: *Saraykól APJ* (Xojeli rayonu), *Samankól APJ* (Xojeli rayonu), *Qarakól APJ* (Shımbay, Qaraózek rayonu), *Sarmanbaykól APJ* (Shomanay rayonu), *Kóklıkól APJ* (Qońırat rayonu), *Samanbaykól APJ* (Shomanay rayonu), *Qanlıkól APJ* (Qanlıkól rayonu), *Qutankól APJ* (Nókis rayonu) hám t.b.

2. *Jap* ataması menen kelgen APJ atamaları: *Begjap APJ* (Shomanay rayonu), *Mayjap APJ* (Shımbay rayonu), *Jalpaqjap APJ* (Kegeyli rayonu), *Aqjap* (Shomanay rayonu), *Tağjap APJ* (Shımbay rayonu), *Qosjap APJ* (Qanlıkól rayonu) hám t.b.

3. Dárya atamasına baylanıslı APJ atamaları: *Ámiwdárya APJ* (Ámiwdárya rayonu), *Erkindárya APJ* (Kegeyli rayonu), *Qazaqdárya APJ* (Moynaq rayonu).

4. *Shúńgil* atamasına baylanıslı APJ atamaları: *Sarıshúńgil APJ* (Xojeli rayonu), *Qumshúńgil APJ* (Kegeyli rayonu).

5. *Ózek* atamasına baylanıslı APJ atamaları: *Kindikózek APJ* (Qanlıkól rayonu), *Qaraózek APJ* (Qaraózek rayonu).

6. Sonday-aq, sol awıl puqaralar jıyını aymağınan ağıp ótetuğın suw obyektleriniń atamaları menen gidronim apellyativlersiz, tikkeley atalıwına baylanıslı da gidrokomonimler APJ atamalarında ushırasadı. Mısalı: *Súwenli APJ* (Qońırat rayonu), *Qattiáğar APJ* (Nókis rayonu), *Qaratereń APJ* (Taxtakópir rayonu), *Aspantay APJ* (Kegeyli rayonu), *Maqtumqulı 3-ótkel* (Nókis qalası).

Gidrokomonimler APJ menen birgelikte awıl atamaları quramında da ushırasadı.

1. *Kól* apellyativli awıl atamaları: *Dawıtkól awılı* (Qaraózek rayonu), *Aqkól awılı* (Qaraózek rayonu), *Qıpshaqkól awılı* (Qaraózek rayonu), *Qarakól awılı* (Qaraózek rayonu), *Xojakól awılı* (Ámiwdárya rayonu), *Saraykól awılı* (Xojeli rayonu).

2. *Say* apellyativli awıl atamaları: *Altınsay awılı* (Beruniy rayonu).

3. *Jılğa* apellyativli awıl atamaları: *Qazaqjılğa awılı* (Qaraózek rayonu), *Jayhunjılğa awılı* (Qanlıkól rayonu).

4. *boy/boyı* apellyativli awıl atamaları: *Dáryaboyı awılı* (Qaraózek rayonu), *Basıwboyı awılı* (Ámiwdárya rayonu) -

tiykarınan qubla dialektte qaraqalpaqlar tilinde *jap* atamasın ańlatıw ushın *basıw* sózi de qatar qollanıladı.

5. *Jap* apellyativli awıl atamaları: *Abatjap awılı* (Kegeyli rayonu), *Juwanjap awılı* (Qaraózek rayonu), *Náwpirjap awılı* (Qaraózek rayonu), *Jalpaqjap awılı* (Kegeyli rayonu).

6. Sonday-aq, suw obyektı atamasınıń apellyativlersiz tikkeley atalıwı yamasa suwğa baylanıslı ataw semaların ańlatatuğın birlikler menen de gidronimler ushırasadı. Mısalı: *Batıq awılı* (Qaraózek rayonu), *Terbenbes awılı* (Moynaq rayonu), *Góneesim awılı* (Qaraózek rayonu).

Gidronekronimler. Qaraqalpaqstandağı kópshilik nekronim (áwliye, qoyımshılıq, qábiristanlıq) atamalar adam ismlerine baylanıslı (*Nurımbet iyshan*, *Nuray ata*, *Mamut axun*, *Sálmen ata* hám t.b.), urıw atlarına baylanıslı (*Estek mamıqshı*, *Quyın áwliye*, *Qoldawlı áwliye*, *Qaramoyın áwliye* hám t.b.), jaylasqan jerine, oyıl-biyiklik jağdayına baylanıslı (*Jalgız qum*, *Shorsha*, *Seksewil áwliye* hám t.b.) hám basqa da túrinde ataladı.

Qaraózek rayonu aymağında *Qumózek áwliyesi*, *Tórtqulaq*, *Úkibay áwliyelere* atamaları ózek, qulaq, úki gidronim apellyativleri menen baylanıslı.

Kóklıkól qoyımshılığı bolıp, kól apellyativi arqalı transgidronim jasalğan. Al, Qanlıkól rayonu Qoskól awıllıq keńesinde jaylasqan *Begjap qoyımshılığı* (házirgi waqıtta Shomanay rayonına qarastı aymaq) ataması da usı aymaqtan Begjap suw obyektı, japtıń da ağıp ótiwi menen baylanıslı, usı japqa jaqınlıǵına baylanıslı atalğan. Al, Taxtakópir rayonında *Túlkibóget*, *Ata Aral qoyımshılıqları* bolıp, dáslepki gidronekronim quramında bóget gidronim apellyativi bolsa, ekinshisinde Aral teńizi ataması qollanılgan. Qaraqalpaqstan aymağında gidronekronimler az sanda bolsa da ushırasadı. Bul xalıqtıń kóp ásirler dawamında suw boyında otırıqshı jasawı, pútkil turmıs-tirishiligi, kásibi suw menen baylanıslı ekenligin ańlatadı.

Gidroekkezionimler hám gidronekronimler mánilik jaqtan óz ara jaqın. Ekkolezionim - grekshe «jıynalısw ornı», shirkew+onoma), yaǵnıy meshit, zıyarat ornı, muqaddes ornlardıń menshikli ataması. Al, gidronekronimler - grekshe «nekros» - miyras, «qábiristan» - onoma (atama) - yaǵnıy suw obyektleri atamaları menen atalatuğın qábiristan, qoyımshılıq atamaları.

Qaraqalpaqstan aymaǵındaǵı tariyxıy hám mádeniy estelikler, zıyarat orınları sol xalıqtıń ótmishi, turmısı menen baylanıslı bolıp, olardıń atalıwında da sol zıyarat ornınıń aymaqlıq jaylasıwı, suwǵa, qumǵa jaqın ekenligi yaki egislik, tereklik jerde ekenligi menen de baylanıslı. Qaraqalpaqstan aymaǵında da bir qatar gidronimler, atap aytqanda, suw obyektı atamalarına baylanıslı zıyarat orınları az muǵdarda bolsa da ushırasadı.

Qaraózek rayonı aymaǵında *Qumózek áwliyesi, Tórtqulaq, Úkibay áwliyeleri* atamaları *ózek, qulaq, úki* gidronim apellyativlerine baylanıslı.

Ózek – suw jolı menen baylanıslı bolsa, qaraqalpaq tilinde *qulaq* apellyativi de gidronim menen baylanıslı. Bul til birligi haqqında qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde 10 nan aslam semalarına túsiniq berilgen. Mısalı, *qulaq* – esitiw aǵzası, bas kiyimniń bir bólegi, mıltıqtıń shúripesi hám t.b. Sonday-aq, *qulaq* – bul jap, salmanıń suw alatıwın saǵası¹⁶⁷. Qońırat rayonı hám Qanlıkól rayonı aymaqlarında *Kóklıkól qoyımshılıǵı* bolıp, *kól* apellyativi arqalı transgidronim jasalǵan. Al, Qanlıkól rayonı Qoskól awıl puqaralar jıyınında jaylasqan *Begjap qoyımshılıǵı* (házirgi waqıtta Shomanay rayonına qarashlı aymaq) ataması da usı aymaqtan Begjap suw obyektı – japtıń aǵıp ótiwine, usı japqa jaqınlıǵına baylanıslı atalǵan. Al, Nókis qalası¹⁶⁸ hám Ámiwdárya rayonında (Berdaq (Nazarxan) awıl puqaralar jıyınında) jaylasqan «*Shurshalı*» qoyımshılıǵı ataması haqqında informatorlar eki túrli pikirde bildiredi. 1. Burın usı qoyımshılıq ornındaǵı bulaqtan shırshaday tınıq suw aǵıwına baylanıslı; 2. Shırshaday yamasa qarshaday 9–10 jasar balalar usı jerde bulaq basındaǵı meshitte sawat ashıp atırǵanda túrkmen baspashıları tárepinen olardıń bári óltirip ketilgenligine baylanıslı degen ráwiyatlar bar. Al, Taxtakópir rayonında *Túlki bóget*, Qaraoy awıl puqaralar jıyınında *Ata Aral* qoyımshılıqları bolıp, olarda *bóget* gidronim apellyativi hám *Aral teñizi* ataması qollanılǵan. Qaraqalpaqstan aymaǵında gidronekronimler az sanda bolsa da ushırasadı.

¹⁶⁷ Каракалпак тилинің түсиндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Қаракалпақстан», 1988. – Т. III. – Б. 184.

¹⁶⁸ Хожаниязов Ф., Юсупов О. Қаракалпақстандағы мукаддес орындар. – Нөкіс: Полиграфист, 1994. – Б. 63.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde transgidronimizaciya, gidrotoponimlerdiń qalıplesiwinde bir qatar faktorlar bar. Olar birinshiden, sóz etilgen aymaqta suw obyektleriniń erte waqıtlardaǵı atamalarınń qayta tiklenip, atama sıpatında beriliwine, ekinshiden, xalıqtıń suw obyektine jaqın jaylasıwına, úshinshiden, gidronimlerdiń aymaqlıq atalıw ózgesheliklerine, tórtinshiden, qaraqalpaq tiliniń milliy ózgesheliklerine, erteden qollanılıp kiyatırǵan suw obyektı atamaların jańasha túrli obyektlerge qoyılıwına baylanıslı dep esaplaymız.

2.7. Идеологиям gidronimler

Bir qatar gidronimlerdiń siyasiy jaǵdaylarǵa, uǵım, kózqaraslarǵa baylanıslı qoyılǵanlıǵın da kóremiz.

Qazaq tilinde menshikli atamaların etnomádeniy tiykarın izertlegen E.A.Kerimbaev: «Идеологиям (историзм) atamalar antroponimiya hám toponimiya sferasına ǵana baylanıslı bolıp qoymastan, memorial toponimler belgili adamlardıń húrmetine yaki waqıyalarǵa baylanıslı qoyıladı» – dep atap kórsetedi¹⁶⁹.

Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında da ideологиям gidronimler kóplep ushırasadı. Bunday topardaǵı atamalar arqalı xalqımızdıń bir tutas siyasiy-jámıyetlik turmısı, awqam dáwiri, onda atama qoyıw dástúri, ideologiyaǵa sáykes tárizde belgili revolyucionerler, rus hám basqa milletten bolǵan jámıyetlik siyasiy iskerler hám t.b. insanlardıń ismlerin máńgilestiriw háreketlerin kóremiz.

2.7.1. Atalıwı erte dáwirler menen baylanıslı gidronimler

Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında XVIII–XIX ásirlerdegi belgili hámel, titul atamaları menen ańlatılatuǵın gidronimler de ushırasadı. Mısalı, *Begjap kóli* (Xojeli rayonı), *Bolisjarǵan* (Qońırat rayonı), *Mıńjarǵan jap* (Qońırat rayonı), *Atalıqjap* (Qaraózek rayonı), *Qulqudıq* (Qońırat rayonı).

¹⁶⁹ Керимбаев Е.А. Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имён: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Алма-ата, 1992. – Б. 61.

rayoni), *Xanjab* (Qoʻnirat rayoni), *Bayquduq* (Qoʻnirat rayoni). Bizge tariyxtan málim bolganiday bay, bek, biy, bolis (rus tilinde volost), atalıq, xan, bay atamaları xalıqtıń bolıshıq ayaqlarğa bólinip jasağan dáwirlerindegi atamalar bolıp, bul leksikalıq birlikler arxaiklesken bolsa da xalıqtıń sózlik quramında usı gidronim atamalar arqalı saqlanıp qalğan.

Bul gidronimler arqalı xalıqtıń sociallıq qatlamlanıwı da názerde tutılğan. Mısalı: Bayjab, Xanjab atamaları arqalı – sol suw obyektiniń belgili hámeldar adamlarğa tiyisiligi, menshikliligi názerde tutılsa, al *qul qudıq* – sol qudıqtıń qullardıń kúshi menen qazılğanı, *mıń jarğan* gidroniminde bolsa – bul suw obyektiniń qazıw jumısına mınlağan jallanba márdikardıń qatnasqanlıǵı názerde tutılğan.

2.7.2. Awqam dáwirindegi ideologizm gidronimler

Awqam dáwirindegi gidronimlerdiń ideologiyalıq jaqtan atama beriliwinde eki jaǵday kózge taslanadı. Birinshiden, suw obyektlerine: *KarlMarks jabı*, *Kirovjab*, *Gagarinjab* hám t.b. tárizde adam ismleri qoyılsa, ekinshiden, gidronimlerdiń sol siyasiy dáwirdegi ózgerislerdi sıpatlap kórsetetuǵın sózler arqalı atalıwın ushıratamız. Mısalı: *Avangard jab*, *Raykom jab*, *Birlik kanalı*, *Keńesjab*, *Quralpajab* hám t.b.

Mısalı: *Miynetkeshsay arna* (Shımbay rayoni). Bul arnanıń ataması haqqında Q.Seytniyazov: «atamanıń qoyılıwı miynetkesh, miynetti súyiwshi sózi menen baylanıshı dese, *Mayjab kanalı* (Shımbay, Taxtakópir rayoni) – kanal 1979-jılı iske túsken, bul 1-may bayramına baylanıshı qoyılğan»¹⁷⁰ degen pikirdi bildiredi.

Aǵartıw kanalı (Kegeyli rayoni) – aǵartıw, aǵartıwshı sózi awqam dáwirinde eń dáslepki kórkem óner belsendileri, bilimlendiriw hám t.b. tarawdaǵılar túsiniledi.

Mádeniyat xızmetkerleri aǵartıwshılar dep atalıp, kanal usılay atalğan. Qaraqalpaqstanıń arqa rayonlarında awqam dáwirindegi ideologiyalıq ańlatıwda bunnan basqa da kóplep gidronimler ushırasadı. Mısalı: *Shadlı jab* (Qaraózek rayoni), *Birlesik jab*

¹⁷⁰ Сейтнийазов К.М. Топонимы Северных районов правобережья Каракалпакии: Дис. ... канд. геогр. наук, – Ташкент, 1998.

(Shomanay rayoni), *Taza Orjab kanalı* (Shomanay rayoni), *Birlik arnası* (Qoʻnirat rayoni), *Qoǵamjab* (Qanlıkól rayoni), *Badrak kanalı* (Taxtakópir rayoni), *Kommuna kanalı* (Qaraózek rayoni), *Meliorator kollektor* (Qaraózek rayoni), *Avangard kanalı* (Shımbay rayoni), *Azatjab kanalı* (Qoʻnirat kanalı), *Tazajab kanalı* (Qoʻnirat rayoni), *Qızıkópir* (Qoʻnirat rayoni), *Múlk kanalı* (Taxtakópir rayoni), *Pioner jab* (Shımbay rayoni), *Diyqanarna* (Nókis rayoni), *Agaden kanalı* (Kegeyli rayoni). Bul atamalardıń ayırımları qaraqalpaq tiliniń túpkilikli sózlerinen bolsa, geypara atamalar rus hám rus tili arqalı ózlestirilgen sózler.

Raykomarna – Rayonlıq komitet, *Badrak* – Batrak sózinen alınğan, sonday-aq, pioner, kommuna, meliorator hám t.b. sol dáwirdegi siyasiy jámiyetlik dúzim, ideya, kózqaraslardı ańlatadı.

2.7.3. Gárezsizlik jıllarında payda bolğan gidronimler

Elimiz gárezsizlikke eriskennen soń toponimlerge, sonıń ishinde, gidronimlerdiń atalıwına da ayrıqsha itibar qaratıldı. Bir qatar gidronimler jańasha atama menen atala basladı. Mısalı, Nókis qalasınan aǵıp ótetuǵın *Qızketken kanalı* – *Doslıq kanalı* (Nókis qalası), *Kirovjab* – *Doslıq kanalı* (Qaraózek rayoni), *KarlMarks jab* – *Jańajab* (Shımbay rayoni), *Qattıaǵar* – *Risovıy* – *Anasay kanalı* (Nókis qalası, Nókis rayoni); *Kamolotjab* (Kegeyli rayoni) atamaları menen atala basladı. Bul jaǵday gidronimlerdiń turaqlasıwına unamalı tásirin tiygizedi. Sebebi, bir obyektıń hár qıylı dáwirlerde túrlishe atamalar menen atala beriwi, bul adamlarda onıń atamasın aljastırıwdı, qolaysızlıqtı payda etedi.

Sonday-aq, Qaraqalpaqstanıń arqa rayonları gidronimleri quramında adamlardıń turmısında bolğan waqıyalarğa baylanısh atamalardı da ushıratamız. *Atketkensuw taslaması* (Kegeyli rayoni), *Atketken kanalı* (Kegeyli rayoni) – usı kanal boyındaǵı awıldın bir adamı malın izlep baratırıp suwǵa túsip ketiwi, ózi tiri qalıp, atınıń suwda nabıt bolıw waqıyasına baylanıshı qoyılğan.

Sulaymanjutqan kóli (Kegeyli rayoni) – Sulayman degen adamnıń usı kólge ketip nabıt bolıwına baylanıshı bolsa, *Balaketken salma* (Shımbay rayoni) – salmaǵa jas balanıń ketip qazalanıwı,

Qashqınqazğan qudıǵı (Qońırat rayonu) – qashqın adam tárepinen qudıqtıń qazılıwı, *Mıńjarǵan kanalı* (Qońırat rayonu) – kanaldıń qazıwına mıńlaǵan adamnıń qatnasıwı, *Alpısqazǵanqudıq* (Qońırat rayonu, Ústirt tegisligi) – Alpıs degen adamnıń qudıqtı qazıwı, *Uriqudıq* (Qońırat rayonu, Ústirt tegisligi) – urılar tárepinen qazılǵan qudıq mánilerin ańlatadı. Ayırım ideologizm gidronimlerdiń atalıwında xalıq ushın túsiniksiz, milliy qádiriyatlıq áhmiyetke iye emes atamalar da sol dáwir ideologiyası tásirinde qoyılıw jaǵdaylarında ushıratamız.

Demek, hárqanday gidronimniń atalıw sebebi bar, yaǵnıy heshbir atama tiykarsız qoyılmaǵan. Hárqanday gidronimniń atalıwında qaraqalpaq xalqınıń sóz tańlaw, atama qoyıw tapqırılıǵı, tereń zeyni, joqarı ruwxıy mádeniyatı sáwlelengen. Gidronimler arqalı Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları xalqınıń diyqansılıq, sharwashılıq, suwǵarıw islerine baylanıslı mol tájiriybesi kórinip turadı. Gidronimler quramında ushırasatuǵın etnonimler Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarında erte waqıtlardan-aq qaysı qáwim, urıw hám tiyrelerdiń, qaysı millet wákilleriniń otırıqshı bolıp turmıs keshirgenliginen derek beredi.

Antropogidronimler arqalı izertlengen obyektte el basshıları, awıl kátquda-aqsaqalları, pıdayı azamatlardıń suw obyektlerin qazıw jumıslarındaǵı xızmetleri arqalı olardıń ismleriniń de gidronimler quramında, xalıq awzında óz-ózinen máńgilesip qalǵanlıǵın kóriw múmkin.

Fitogidronim hám zoogidronimler Qaraqalpaqstannıń bay tábiyatınan maǵlıwmat beredi. Geomorfologiyalıq gidronimler Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarınń relyefin, geografiyalıq sharayatın, topıraq quramın hám t.b. ózgesheliklerin ayrıqshalap kórsetedi.

III BAP.

QARAQALPAQSTANNIŇ ARQA RAYONLARI GIDRONIMLERINIŇ DERIVACIYALÍQ MODELLERI

Tilimizde qollanılatuǵın qálegen til birligin lingvistikalıq kózqarastan analizlegenimizde, ol máni ańlatıwshılıq qásiyeti menen birge ózine tán qurılısına da iye boladı. Bul leksikalıq birliklerdi morfologiyalıq qurılısı (strukturası) boyınsha tallaw arqalı sol til birliginiń ónimli yaki ónimsiz qollanıwın, ayırım eski grammatikalıq formaldardıń qayta tikleniwın, ózgeriske ushıraw sebeplerin, onıń biziń tilimizge eniw dereklerin, tıp saǵasın biliw menen birge sóz jasawdıń eski usılların da anıqlaw múmkinshiligi payda boladı.

Gidronimler qurılısı boyınsha: jay, qospa, quramlı túrinde ushırasadı.

Túrkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde toponim hám gidronimler sóz jasaw usılları arqalı jasaladı. Bul haqqında hám gidronimlerdi arnawlı izertlegen N.Uluqov: «Túrkiy ózbek tilinde gidronimlerdi arnawlı izertlegen N.Uluqov: «Túrkiy tillerde, sonıń ishinde, ózbek tilinde sóz jasawda affiksaciya ónimli usıl, biraq toponimiyada ónimli emes» – dep túsindiredi¹⁷¹.

Hárqanday sózdiń ózine tán belgili qurılısı, morfologiyalıq quramı hám jasalıw bólekleri boladı. Gidronimler de ózine tán qurılısına iye. Gidronimler qalay bolsa solay gez kelgen usıl menen jasala bermeydi, olardıń jasalıwında belgili sistema hám nızamlılıq boladı. Bul tuwralı belgili ilimpaz V.A.Nikonov: «Hárqanday atamanıń shıǵısın anıqlaw ushın onı jeke, bólek túrde qarawǵa bolmaydı, olardı belgili bir qatardaǵı birgelki atamalardıń sistemasında qaraw kerek»¹⁷² – degen pikirdi bildiredi. Demek, gidronimler bir-biri menen óz ara qatnasta, jubaylas,

¹⁷¹ Улуков Н.М. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: «Фан», 2008 – Б. 154.

¹⁷² Никонов В.А. Введение в топонимику. – Москва: ЛКИ, 2011. – С.67.

системalı bolıp keledi. Sonlıqtan, gidronimiyanı izertlegende sistemalı hám strukturalıq usıllardı qollanıwdı alǵa qoyıwımız tiyis, sebebi bul usıl gidronimlerdegi lingvistikalıq hám tariyxıy faktlerdi ashıwǵa járdem etedi hám atamanıń qaysı tilge tiyisli ekenligin, etimologiyasın anıqlaw ushın múmkinshilik tuwdıradı.

Tilimizde qálegen sóz mánilik hám grammatikalıq qurılısına iye, biraq tildegi sózlerdiń barlıǵı da morfologiyalıq qurılısı jaǵınan birdey emes. Sózlerdi qurılısı jaǵınan izertlew úlken áhmiyetke iye. Sebebi, sózlerdi, sonıń ishinde, geografiyalıq atamalardan biri bolǵan gidronimlerdi grammatikalıq jaqtan izertlew bir qatar lingvistikalıq máselelerdiń juwabın tabıwda járdemin tiygizedi. Atap aytqanda, gidronimlerde tilimizde ertede qollanılgan, al házir qollanıwdan shıǵıp qalǵan ayırım formalardı kóriw múmkin. Sózlerdiń qurılısı tuwralı rus ilimpazları tárepinen de kóplegen pikirler ayılǵan. Buǵan A.P.Dulzonıń¹⁷³, V.N.Toporov hám O.N.Trubachev¹⁷⁴, A.V.Superanskaya¹⁷⁵, V.A.Nikonov¹⁷⁶, R.A.Ageevanıń¹⁷⁷ miynetleri misal bola aladı.

Túrkiy tillerde gidronimler grammatikalıq kózqarastan bir qatar ilimpazlardıń miynetlerinde úyrenildi. Atap aytqanda, S.Ataniyazov¹⁷⁸, R.M.Yuzbashev hám B.A.Budagov¹⁷⁹, K.Konkobaev¹⁸⁰, F.G.Garipova¹⁸¹, U.F.Nadergulov, R.Z.Shakurov¹⁸²,

¹⁷³ Дульзон А.П. Древние топонимы Южной Сибири индоевропейского происхождения. — Москва: «Наука», 1964.

¹⁷⁴ Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — Москва: АНССР, 1962.

¹⁷⁵ Суперанская А.В. Типы и структура географических названий «Лингвистическая терминология и прикладная топонимика». — Москва, 1964.

¹⁷⁶ Никонов В.А. Введение в топонимику. — Москва: ЛКИ, 2011.

¹⁷⁷ Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. — Москва: «Наука», 1985.

¹⁷⁸ Атаназов С. Топонимика Юга-Восточного Туркменистана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ашхабад, 1966.

¹⁷⁹ Юзбашев Р.М., Будагов Б.А. Проблемы топонимии Азербайджана// Советская поркология. — Баку, 1974. — № 5. — С. 109-114. Научная конференция.

¹⁸⁰ Конкобаев К. О киргизских топонимах с компонентам — Беш: Материалы конференции. — Москва, 1975. — С. 117-119.

¹⁸¹ Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана. — Москва: «Наука», 1991.

¹⁸² Надергулов У.Ф., Шакуров Р.З. Башкирские топонимы бассейна реки большой Ирғиз// Ономастика Поволжья. — Саранск, 1976. — С. 210-211.

ózbek til biliminde S.Qoraev¹⁸³, T.Nafasov¹⁸⁴, Z.Dwsimov¹⁸⁵, L.G.Karimova¹⁸⁶, N.Oxunov¹⁸⁷, T.Enazarov¹⁸⁸, N.Begaliev¹⁸⁹, N.Uluqov¹⁹⁰ hám taǵı basqa ilimpazlar toponimlerdi, sonıń ishinde, gidronimlerdi grammatikalıq qurılısı boyınsha klassifikaciyalaydı.

Qazaq til biliminde A.Ábdiraxmanov qazaq toponimlerin, gidronimlerdiń jasalıwın etimologiyalıq kózqarastan úyrenip, olardıń kelip shıǵıw tariyxı, basqa túrkiy tillerge qatnası máselesi haqqında da bahalı pikirlerin bildiredi¹⁹¹. L.Karimova ózbek tilindegi toponimlerdi úyreniwde (sonıń ishinde gidronimlerdi): 1. jay toponimler (túbir hám dórendi toponimler); 2 qospa toponimler (eki túbirli toponimler) dep morfologiyalıq ózgesheliklerine qaray klassifikaciyalaydı¹⁹². T.Enazarov túrkiy jay toponimler boyınsha izertlewinde gidronimlerdi de grammatikalıq qurılısı boyınsha analizlep dórendi toponimlerdi úlken toparlarǵa bólip úyrenedi. 1.Topotiykar; 2.Topoformantlar; 3.Toponimlik anıqlaǵıshlar (indikatorlar)¹⁹³ dep kórsetedi. H.Xolmwminov: «Ózbekstannıń Boysun aymaǵınıń mikrotoponimleri úsh túrli usılda jasaladı hám soǵan tiykar grammatikalıq strukturası da úsh túrli kóriniske iye. Olar jay toponimler, qospa toponimler, birikken toponimler» dep gidronimlerdi de analizleydi¹⁹⁴. Samarqand wálayatı

¹⁸³ Караев С. Топонимия Узбекистана. — Ташкент: «Фан», 1991.

¹⁸⁴ Нафасов Т. Кишлоғингиз нега шундай аталган? — Тошкент: «Фан», 1989; Ўзбекистон топонимларининг изохли лугати. — Тошкент: «Ўқитувчи», 1989.

¹⁸⁵ Дўсимов З. Хорезм топонимлари. — Тошкент: «Фан», 1985.

¹⁸⁶ Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларининг ўрганилиши. — Тошкент: «Фан», 1982. — Б. 30-64.

¹⁸⁷ Охунов Н. Жой номлари таъбири. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1994. — Б. 86-90.

¹⁸⁸ Энazarov Т. Туркий содда топонимларининг этимологик тадқиқи. — Тошкент: Университет, 2002. — Б. 52-45.

¹⁸⁹ Бегалиев Н. Самарқанд вилояти гидронимлари: Филол. фан. ном. ... дис. — Самарқанд, 1993. — Б. 52-103.

¹⁹⁰ Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лосоний тадқиқи. — Тошкент: «Фан», 2008. — Б. 151-187.

¹⁹¹ Абдирахманов А. Топонимика және этимология. — Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекетлик университети, 2010.

¹⁹² Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларининг ўрганилиши. — Тошкент: 1982. — Б. 30.

¹⁹³ Энazarov Т. Туркий содда топонимларининг этимологик тадқиқи. — Тошкент: Университет, 2002. — Б.7.

¹⁹⁴ Холмўминов Х. Бойсўн ноҳияти ва унинг атроф ҳудудлари микропонимлари: Филол. фан. ном. ... дис. — Тошкент, 1993. — Б. 105-125.

gidronimlerin izertlegen N.Begaliev gidronimlerdi morfologiyalıq qurılısı hám sózlerdiń jasalıwı tárepinen: 1. Jay gidronimler; 2. Qospa gidronimler; 3. Sostavlı gidronimler dep úsh toparǵa bólip úyrenedi¹⁹⁵.

Qaraqalpaq til biliminde Q.Ábdimuratov: qaraqalpaq tili toponimlerin, struktura-semantikalıq jaqtan qarastırıp, jay hám qospa toponimler dep analizleydi. -Lı/-li, -shı/-shi, -lıq/-lik affiksleri arqalı jasalǵan gidronimlerdiń ózgesheliklerin aytıp ótedi¹⁹⁶. M.Qurbanov qaraqalpaq tilindegi gidronimlerdi geografiyalıq terminlerdiń quramında analizlep, jay hám qospa geografiyalıq terminler dep bólip qarastıradı. Qospa geografiyalıq terminlerdi (affiksaciya, sóz qosılıw usılı, leksika-semantikalıq), yaǵnıy gidronimlerdiń de jasalıwın usı úsh usılda analizleydi¹⁹⁷.

Qaraqalpaqstan gidronimleriniń grammatikalıq qurılısı búgingi kúnge shekem arnawlı túrde izertlenbedi. Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimleri grammatikalıq qurılısı boyınsha jay, qospa hám quramlı gidronimler túrinde keledi.

3.1. Jay gidronimler

Jay gidronimler jay, túbir sózden ibarat bolıp, ámeliy jaqtan qollanılıwda da ıqsham. Gidronim apellyativlerdi de jay gidronimler qatarında qarastırıw múmkin.

Ózbek tilinde L.Karimova jay toponimlerdiń ózgesheligi haqqında tómendegi pikirlerdi usınadı: «jay sózler tek túbirden ibarat bolıp, onıń quramında sóz jasawshı hám forma jasawshı affiksler (ulıwma affiksler) bolmaydı, túbir sózler bárqulla dórendi sózlerge tiykar bolıp keledi»¹⁹⁸.

Haqıyqatında da, jay gidronimler affikssiz jeke turıp ta máni ańlata aladı. Jay gidronimler sóz jasalıw sistemasınıń

nızamlılıqlarına qaray eki toparǵa: túbir, yaǵnıy affikssiz gidronimler hám affiksli gidronimler bolıp bólinedi.

3.1.1. Affikssiz gidronimler

Affikssiz gidronimler túbir sózlerden jasaladı. Affikssiz gidronimler basqa da gidronim atamaları jasawda negiz, baza xızmetin atqaradı.

Bunday atamalar tek jeke túbirden ǵana quralǵanlıqtan, olardı jańadan mánili bóleklerge bóliwge bolmaydı. Affikssiz gidronimlerde kóbinese ataw sepliginde affikssiz kelgen, kelip shıǵıwı eski, erte waqıtlarǵa ushlasatuǵın atları ańlatatuǵın gidronimler kiredi. Atap aytqanda, *Jıńışke* (kanal atı) – kelbetlikten, *Bessarı* (etnonimnen bolǵan jap ataması) – komponenti sanlıq hám kelbetlikten bolıp, geografiyalıq atamanı bildiredi, yaǵnıy atlıq sóz bolıp esaplanadı. Kóbinese, awızeki sóylew tilinde *Aral teńizi*, *Ámiwdárya*, *Esimózek*, *Jilwanjap*, *Dawtkól* dewdiń ornına, *Aral*, *Ámiw*, *Esim*, *Jilwan*, *Dawit* delinip, sóylewshi tárepinen ıqshamlastırılıp, ápiwayılastırılıp aytiladı.

3.1.2. Affiksli gidronimler

Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimleri quramında affikssiz gidronimler menen birge, affiksli gidronimler de ushırasadı hám olar affikssiz gidronimlerde salıstırǵanda ádewir ónimli.

Affiksli gidronimler túbir sózlerge sóz jasawshı affikslerdiń jalǵanıwı nátiyjesinde payda boladı. Sonday-aq, affikssiz toponimlerde salıstırǵanda ádewir quramalıhqa iye, yaǵnıy onıń morfologiyalıq qurılısı sóz jasawshı affiksleri arqalı ózgeshelikke iye. Bir qatar affikssiz gidronimlerde affiksler jalǵanıwı arqalı jańa mánidegi gidronim atamanı jasay aladı. Tilimizde sóz jasawshı affiksler ádewir dárejede, degen menen olardıń barlıǵı jańa mánidegi sózlerdi yamasa gidronimlerdiń jasalıwında qatnaspaydı.

Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń jasalıwında atlıq, kelbetlik, feyil hám ráwishler sóz jasawshı usıllar arqalı jasaladı. Biraq, sóz

¹⁹⁵ Бегалиев Н. Самарканд вилояти гидронимлари (лисоний тахлил): Филол. фан. ном. ... дис. – Самарканд, 1993. – Б. 52-92.

¹⁹⁶ Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нукус, 1966. – С. 5-12.

¹⁹⁷ Курбанов М.Д. Корокалпок тилидаги географик терминларининг лексик-грамматик хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. – Нукус, 2011. – Б. 13-15.

¹⁹⁸ Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларнинг ўрганилиши. – Тошкент: «Фан», 1982. – Б. 31.

jasawshı affikslerdiń barlıǵı gidronimlerdiń jańa atamaların
jasawda qollanıla bermeydi.

Qaraqalpaq tilinde de *-lı/-li*, *-lıq*, *-ma* affiksleri gidronimlerdi jasawda qatnasadı.

-li/-li affiksi. Gidronimlardi jasawda *-li/-li* affiksi arqalı kóbinese fitogidronimler, zoogidronimler hám suw obyektiniń relyef ózgesheliklerin ańlatıwshı gidronimler jasaladı.

Misalı: *Súwenli kanalı* (Qońırat rayonu), *Ílaqalıjap kanalı* (Shomanay rayonu), *Qundızlı kanalı* (Qońırat rayonu). Bul mısallarda *-lı/-li* affiksi arqalı zoogidronimler jasalıp, sol suw obyektinde súwen yaki ılaqa balıǵının kópligi, qundız (ondatra) ǵa bay ekenligi názerde tutılıp, jergilikli xalıq tárepinen erteden-aq usılay atalǵan.

Biraq, *-li/-li* affiksiniñ toponimler jasawdağı xızmeti haqqında ayırım izertlewlerde tómendegishe pikirler bildirilgen:

«-lı/-li affiksleri qatnasqan barlıq toponimlerdi de affiksasiya usılı menen jasalğan dep aytıw múmkın emes. Máselen, *Qumlıq* (Kegeyli rayonu), *Dáryalıq* (Shomanay rayonu), *Taslıq* (Moynaq rayonu) toponimlerin *-lıq* affiksi menen jasalğan dep bolmaydı. Sebebi, *qum*, *dárya*, *tas* sózlerinen, tiykarınan, basqa dórendi sózler, yaǵnıy *qumlıq*, *dáryalıq*, *taslıq* leksemaları payda bolğan. Bul jaǵdaylar toponimge shekemgi bolğan kórinis»¹⁹⁹. Degen menen, qaraqalpaq tilinde bir qatar gidronimler *-lı/-li* affiksi arqalı suw obyektiniń relyef, kórinisi sıyaqlı ózgesheliklerin ańlatıwda da qollanıladı. Mısalı: *Taslıjap* (Xojeli rayonu), *Tarlıjap* (Kegeyli rayonu), *Bógetlikól* (Kegeyli rayonu). Z.Dwsimov Arqa Xorezm toponimleri, sonıń ishinde gidronimlerdiń jasalıwın analizlegende bunday atamalardı *Shortanlı kól*, *Şaǵala aydın* (*Şaǵalalı aydın*), *Ílaqalıjap*²⁰⁰ gidronimleriniń kiretuǵının ayırıqsha atap ótedi.

Ädette, -li/-li affiksi arqalı atlıqtan kelbetlik jasaladı. Al, olardıń toponimlerdi, gidronimlerdi jasawdaǵı xızmeti ayrıqsha. Bul haqqında F.G.Garipova bul affiks jeke turıp gidronimlik

¹⁹⁹ Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақстан топонимлеринин курылысы// Илим ҳам жамийет. – Неки: 2010. – № 1.

200 Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимларининг ясалиши// Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1969. – № 5. – Б. 79-80.

máni ańlata almaytuǵınlıǵın, al usı affikstıń qatnasıwındaǵı semantikalıq tiykar bolıw kerekligin, tatar tilinde *-lı* affiksiniń *-le* variantınıń bar ekenligin aytadı. Mısalı: Kamışlı, Zirekle, Jıkánle, Karamalı hám t.b.²⁰¹

-li/-li affiksi arqalı jasalğan sózler qanday da bir nárseniñ molshılıǵın bildiredi. Mısalı: *Súwenli arnastı, Ílaqalıjap, Shaǵalalı kól, Qarabaylı kól, Baqalı kól, Qulınlı jap, Jılanlı jap, Sazanlı jap, Qoyanlı jap* hám t.b.

Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimleriniń *-lı/-li* affiksleri arqalı jasalıwı úsh túrli formada ushırasadı. Birinshiden, tek túbir sózge qosılıwı arqalı jasaladı. *Uyalı* (Kegeyli rayonu) kól ataması, *Bógetli* (Kegeyli rayonu) kól ataması, *Shadlı* (Qaraózek rayonu) jap ataması, *Eshkili* (Qaraózek rayonu) jap ataması, *Qazaqlı* (Qońırat rayonu, Ústirt) qudıq hám t.b. Ekinshiden, qospa gidronimlerdiń birinshi komponentinde keledi. Onda atamanıń birinshi komponenti menen qosılıp, dórendi formada bildiriledi. Mısalı: *Shaǵırlı salma* (Kegeyli rayonu), *Kegeyli kanalı* (Kegeyli rayonu), *Tikenekli kól* (Kegeyli rayonu), *Tarlı ózek* (Kegeyli rayonu) hám t.b. Úshinshiden, tilimizde burınnan tayar halında qalıplesip, hám t.b. Úshinshiden, tilimizde burınnan tayar halında keledi. Mısalı: *-lı* affiksli etnonim gidronimlerdiń quramında keledi. Mısalı: *Maylıbalta kanalı* (Shumbay rayonu), *Qılqalıjap* (Kegeyli rayonu), *Taraqlıjap* (Kegeyli rayonu), *Qanjıǵalıjap* (Qaraózek rayonu), *Qostamǵalıjap* (Qaraózek rayonu), *Qazayaqlıjap* (Qaraózek rayonu).

2. -ma/-me, -ba/-be affiksi.

2. **-ma/-me, -ba/-be** affiksi.
Qaraqalpaq tilinde **-ma/-me, -ba/-be** affiksleri arqalı da **gidronimler** jasaladı. **-ma/-me, -ba/-be** affiksleri qurılısı boyınsha **gidronim atamaları** da jasaydı. feyilge jalğanıp atlıq sözlerdi (gidronim atamaları) jasaladı. Mısalı: **Quwanışjarma kanalı** (Taxtaköpir, Kegeyli rayonları), **Taslama kollektor-1** (Shomanay rayonu), **Taslama kollektor-3** (Shomanay rayonu), **Buralma salma** (Nókis rayonu), **Aylanbajap** (Qofurat rayonu).

Qaraqalpqaştannıń arqa rayonlarında *jarma* gidronim apellyativi kóbirek ushırasadı. Bul heshqanday suw obyekti bolmaǵan partaw jerden yamasa burın suw jolı bolıp batıl bolıp aqpay qalǵan jerlerden qoldan qazıw, jarıw jolı arqalı jasalma

²⁰¹ Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии. — 1991. — Б. 84.

türde suw obyektiniñ payda bolıw jaǵdaylarına baylanışlı atalǵan. *Quwanışjarma* gidroniminde dáslepki komponenti adam ismine baylanışlı atalsa, al *bural -ma* (suwdıń bir qalıpte tawlanıp, buralıp aǵıwı), *aylan -ba* (suw ańǵarın ózǵertip aǵıwı) gidronimlerinde suwdıń aǵıw kórinisi, *tasla -ma* (suwdıń pátli, bálentten taslap aǵıwı) kórinisin bildiredi. Bunda feyil tiykardan atlıq gidronim sózler jasalǵan.

Qırǵızstan toponimlerin izertlew barısında *-ma* affiksi arqalı: *Jayma* – dáryanıń keń jaǵalawları (shirokaya poyma reki), *Jayılma* – tasqınlı dárya (poyma, prirechnaya ravnina), *quyma* – dáryanıń quyarlıǵı, *búǵúlmó* – dáryanıń burılması, *jarma* – qazıw, sharqıratma – suw aǵısı hám t.b. türinde gidronimlerdiń jasalatıǵı ayıladı²⁰². *-ma/-me*, *-ba/-be* affiksi qaraqalpaq tilinde az sanda bolsa da gidronimlerdi jasawda qatnasadı.

3. *-lıq* affiksi.

Qaraqalpaq tilinde *-lıq* affiksi de gidronimler jasaydı. F.G.Garipova *-lıq/-lik* affiksi túrkiy tillerde erte dáwirlerden berli sóz jasaytuǵının ayırıqsha atap ótedi. Sonday-aq, tatar tilinde gidronimlerdiń hár qıylı tereklerge, ósimliklerge qatnash ekenligin ańlatıwda jumсалatuǵın aytadı. Mısalı: *Tashlıq* (Tash), *Qayanlıq* (qaynı terekli suw obyektı), *Imenlek* (emen terekli suw obyektı), *Urmanlık* (toǵaylı, ormanlı suw obyektı) hám t.b.²⁰³

-lıq affiksi Qaraqalpaqstanıń arqa rayonları gidronimleri quramında *Tallıq kanal* (Moynaq rayonu) – kanal boyında tal, tereklerdiń mol ekenligin ańlatıwda, *Biydaylıq jap* (Kegeyli rayonu) – jap átirapında biydaylıqtıń bar ekenligin ańlatadı. *Jigirmalıq kollektor* (Kegeyli rayonu) – izeykeshtiń 20 gektarlıq atızdıń qasında jaylasqanlıǵı itibarǵa alınǵan. Tal hám biyday sózlerinen sóz jasawshı *-lıq* affiksi jalǵanıwı menen fitogidronimniń, yaǵnıy jańa atamalarđıń jasalıwına tiykar bolǵan. *Satlıq jap* (Kegeyli, Qaraózek rayonu). Sat feyil tiykarǵa *-lıq* affiksi jalǵanıw, suwınıń satılatuǵın zattay qádirliligi, azlıǵı hám shıpabaǵıshlıǵı názerde tutılǵan.

²⁰² Сулайманова Л.С. Лингвистический анализ народных географических терминов в топонимии Кыргызстана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Бишкек, 2007. – Б. 15

²⁰³ Гарилова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана. – Москва: «Наука», 1991. – Б. 86-87.

4. *-sız/-siz* affiksi.

-sız/-siz affiksi atlıq sózlerge jalǵanadı. Qaraqalpaqstan gidronimlerin jasawda bul affiks ónimsiz bolsa da ushırasadı. Mısalı: *Jansız kól* (Qońırat rayonu) – bul kólдиń aqpaytuǵınlıǵına baylanışlı belgisin bildiredi.

5. *-shı/-shi* affiksi.

Birinshiden, bunday affiksler arqalı jasalǵan gidronimler kóbinese sol suw obyektı janındaǵı jergilikli xalıqtıń kásibin ańlatıp keledi. Mısalı: *Qoyshukól* (Taxtakópir rayonu), *Boyrashukól* (Moynaq rayonu), *Balıqshı kól* (Moynaq rayonu). Ekinshiden, *-shi* affiksli etnonimler arqalı bildirilgen gidronimler quramında da ushırasadı. Mısalı: *Sheriwshıjap* (Qanlıkól rayonu), *Aranshıjap* (Kegeyli rayonu). Bunda sheriwshi qıtay qawimine kiretuǵın urıw ataması bolsa, aranshı keneges qawimine kiretuǵın urıw bolıp, al tilimizde tayar türinde qalıplesip ketken.

3.2. Qospa gidronimler

Qaraqalpaq tilinde sózlik quram eki túrli jol menen, yaǵnıy ózlestirmeler hám sóz jasalıw arqalı bayıtuǵını málim. Ásirese, sóz jasalıw kózqarasınan qaraǵanıwızda, qaraqalpaq tilinde úlkemizdiń arqa rayonlarında ushırasatuǵın gidronimlik atamalarđıń quramlı hám birikken atamalar türinde keliwi kóplep ushırasadı. Kóbinese, qospa sóz türinde geografiyalıq atamalar menen birge dizbeklesip keliwi olardıń atamaların jáne de aydınlastıradı. Atap aytqanda, teńiz, dárya, jap, kól, aydın, salma, ózek hám t.b. sózlerdiń ózi – suwǵa baylanışlı obyekt atamaları. Bul atamalarǵa sol suw obyektiniń túrlishe belgileri, adam ismi menen atalıwı, jaylasıwı, aǵısı, sol suwdı jaǵalap qonıslasqan elatlar, urıwlar, suwdıń kórinisi hám basqa da belgilerine qaray gidronimlik atamalarǵa kóshken.

3.2.1. Sózlerdiń dizbeklesiwinen jasalǵan gidronimler

Qospa toponimler óz ara bólek-bólek tursa da, olar semantikalıq jaqtan bir tutas pútinlikti quraydı, yaǵnıy bir geografiyalıq atama xızmetin atqaradı.

Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimlerin qurılısı boyınsha tómendegishe túrlerge bólip qaraw múmkin.

Athq+athq.

1. *Gidronimler eki athq sózdiń dizbeklesiwinen jasaladı.* Bunda athqtıń eki komponenti de jalǵawsız bolıp keledi, yaǵnıy gidronimniń quramındaǵı birinshi komponenti heshqanday grammatikalıq formalarsız-aq athq penen baylanısadı. Bunda birinshi komponenti sol suw obyektine qatnaslı yamasa onı qazdırıwǵa bassılıq etken, geyde sol elattaǵı belgili adam ismleri menen birge keledi. Onı tómendegi strukturada kóremiz.

Antroponim+(jap) yamasa athq+athq tipinde keledi: *Izbasqanjap* (Taxtakópir rayonu), *Marksjap* (Taxtakópir rayonu), *Naǵashbayjap* (Taxtakópir rayonu), *Saylıbayjap* (Taxtakópir rayonu), *Abatjap* (Kegeyli rayonu), *Dáwirxanjap* (Shımbay rayonu), *Ismayljap* (Shımbay rayonu) hám t.b.

Antroponim+(ózek). Bunda da, ásirese, er adam ismi menen atalatuǵın gidronimlerdiń quramı athq túrinde keliwin ushıratamız. Mısalı: *Ibrayım ózek* (Taxtakópir rayonu), *Esim ózek* (Qaraózek rayonu).

Al, antroponimlerden hayal-qız ismi menen kanal, kól geografialıq termin sózler menen dizbeklesip keliwine *Amangúl kanalı* (Shımbay rayonu), *Janarkól* (Moynaq rayonu) gidronimlerin atap ótiwge boladı.

Antroponim+(kól), yaǵnıy bunda da kól atları belgili adam ismi menen atalıp, athq+athq tipinde qospa athq jasalǵan. *Sarmanbaykól* (Shomanay rayonu), *Aliykól* (Qaraózek rayonu), *Aymuratkól* (Qaraózek rayonu), *Esetkól* (Moynaq rayonu), *Zákirkól* (Moynaq rayonu).

Sunday-aq, qaraqalpaq tilinde kópshilik gidronimlerdiń jasalıwına itibar bergenimizde, sol suw obyektı boyındaǵı urıw hám xalıq atamalarına baylanıslı ekenligin kóremiz.

Etnonim+(jap) túrinde qospa athq xızmetinde kelgen gidronimler tómendegi misallarda ushırasadı. *Aytekejap* (Shımbay rayonu), *Aralbayjap* (Shımbay rayonu), *Bessarijap* (Shımbay rayonu), *Aqtoǵınjap* (Kegeyli rayonu), *Qanjıǵalıjap* (Qaraózek rayonu), *Qándecliap* (Qaraózek rayonu), *Qaramoyınjap* (Qaraózek rayonu), *Quyınjap* (Shımbay rayonu), *Qostamǵalıjap* (Qaraózek rayonu) hám taǵı basqa.

Etnonim+(kanal). *Gúbedek kanalı* (Qaraózek rayonu), *Bessarijap kanalı* (Shımbay rayonu) – bul gidronim quramında Bessari (qıtay urıwına tiyisli tiyre ataması) oǵan jap, onnan soń kanal apellyativleri dizbeklesip, qospa athq jasalǵan.

Etnonim+geografialıq termin izbe-izliginde tek ǵana urıw atamaları menen kelip, gidronim jasap qoymastan, xalıq, millet atı menen atalatuǵın gidronimler de ushırasadı.

Qazaqdárya (Moynaq rayonu), *Qazaqkól* (Moynaq rayonu), *Kárisjap* (Shımbay rayonu). Bul gidronimler quramında qazaq hám koreec millet atamaları qollanılǵan, yaǵnıy bul atalǵan suw obyektiniń qaptalıwında usı millet wákilleriniń jasaǵanlıǵın yamasa basqa da jaǵdaylarǵa, mısalı, koreec milleti wákilleriniń sol jap suwınan paydalanıp, egin ekkenligi yamasa qazǵanlıǵı hám t.b. baylanıslı atalǵan.

Toponim + (kól, kanal, kollektor, saǵa hám t.b.) túrinde dizbeklesip athq+athq tipinde de qospa athqlar jasaladı. *Ózbekstan kanalı* (Taxtakópir rayonu), *Mayjap kanalı* (Taxtakópir rayonu), *Kegeyli kanalı* (Shımbay rayonu), *Alǵabaskóli* (Qaraózek rayonu), *Iyshanqala kollektorı* (Kegeyli rayonu, Xalqabad qalası aymaǵında).

Adam múshesi+(jap, kól) dizbeginde kelip gidronimler jasaladı. *Jambasjap* (Shımbay rayonu), *Moyınkól* (Shımbay rayonu), *Tabankól* (Qanlıkól rayonu).

Fitonim+gidronim túrinde: *Biydaykól* (Shomanay rayonu), *Arpakól* (Shomanay rayonu), *Sheńgelkól* (Qaraózek rayonu), *Shiginjap* (Shımbay rayonu).

Zoonim+gidronim túrindegi qospa gidronimler: *Qorazoy* (Qanlıkól rayonu), *Kógershinjap* (Qaraózek rayonu) hám t.b. (Qaraózek rayonu), *Bırqazankól* (Kegeyli rayonu) hám t.b.

Tiykarınan, gidronimler jasawda toponim atamalar da sol suw obyektleriniń qaysı aymaqtan aǵıp ótiwi yamasa jaylasıw ornın bildiredi. Al, kerisinshe, toponimlerdi jasawda gidronimlerdiń xızmetiniń ayrıqsha ekenligi haqqında Q.Qoshanov hám A.Zarımbetovlar usı máselege arnalǵan arnawlı maqalasında da keń túrde sóz etedi²⁰⁴.

²⁰⁴ Кошанов К., Зарымбетов А. Об исследовании топонимов, происшедших от гидронимов Каракалпакистана // Илим хам жәмийет. – Нөкис, 2012. – № 3-4. – С. 71.

Atlıq+atlıq tipindeki qospa atlıqlardı bir qatar tematikalıq toparlarğa bólip qarawğa boladı.

a) adam múshesi ataması geografiyalıq terminler menen (jap, kól) dizbeklesip kelip gidronimler jasaladı. Mısalı: *Jambasjap* (Shımbay rayonu), *Moyınkól* (Shımbay rayonu).

b) ósimlik ataması menen kelip gidronimler jasaladı: *Biydaylıqjap* (Kegeyli rayonu), *Biydaykól* (Shomanay rayonu), *Arpakól* (Shomanay rayonu), *Sheńgeljap* (Qaraózek rayonu), *Qamusarıqjap* (Shımbay rayonu).

d) haywanat ataması hám oğan baylanıslı sózler menen kelip gidronimler jasaladı: Mısalı: *Qulınlıkól* (Kegeyli rayonu), *Eshkilijap* (Qaraózek rayonu), *Kógershinjap* (Qaraózek rayonu), *Qoyanlıjap* (Qaraózek rayonu), *Meshinjap* (Qaraózek rayonu), *Uyalıjap* (Qaraózek rayonu), *Maybalıqkól* (Qaraózek rayonu), *Arıqbalıqkól* (Moynaq rayonu), *Bırqazankól* (Kegeyli rayonu), *Uyalıkól* (Kegeyli rayonu) – bul qundız (ondatra), hár qıylı quslardıń uyasına baylanıslı atalğan.

2. Birinshi komponenti ataw sepliginde turadı, al ekinshi komponenti tartımlanıp III bette keledi. *M.Nurmuhammedov arnası* (Qanlıkól rayonu), *Sheriwshi arnası* (Qanlıkól rayonu), *Qarateren kóli* (Taxtakópir rayonu), *Mayjap kanalı* (Taxtakópir rayonu), *Ózbekstan kanalı* (Taxtakópir rayonu), *Jilwan kanalı* (Kegeyli rayonu), *Abatjap kanalı* (Kegeyli rayonu), *Algabas kanalı* (Shımbay rayonu), *Bessarıjap kanalı* (Shımbay rayonu), *Dáwkempir kóli* (Moynaq rayonu).

3. Gidronimniń birinshi komponenti ekinshi komponenttiń talabına qaray iyelik sepliginiń jalğawın qabıl etedi, sonıń menen birge birinshi komponent te ekinshi komponenttiń tartım jalğawın qabıl etip keliwin talap etip turadı. Tildıń grammatikalıq ishki nızamlılıǵı boyınsha usı taqılette bolsa da, aytılwı hám jazılıwında grammatikalıq kategoriyalarsız, yaǵnıy iyelik seplik formasız hám III bet tartım jalğawısız qollanıladı. *Tilewbay bóget* – tiykarınan, *Tilewbay*(dıń) *bóget(i)* (Qanlıkól rayonu), *Niyetulla kól* – *Niyetulla*(nıń) *kól(i)* (Qanlıkól rayonu), *Dospan quyı* – *Dospan*(nıń) *quyı(sı)* (Qanlıkól rayonu), *Aliy kól* – *Aliy*(dıń) *kól(i)* (Qaraózek rayonu), *Atalıq jap* – *Atalıq*(tıń) *jab(i)* (Qaraózek rayonu) hám t.b. tartım jalğawlarınıń ashıq túrde jalǵanıwınıń

sebebi, bul gidronimler tek sol adamǵa tiyislilikke ańlatpaydı, al qatnaslı ekenligin ǵana bildiredi.

Kelbetlik+atlıq.

Kelbetlikler óziniń mánisi jaǵnan predmettiń sapasın, túrtúsini bildiredi, predmetlik mánisi ańlatatuǵın atlıqlar menen dizbeklesip keledi. Qospa gidronimlerdiń birinshi komponenti sapalıq hám qatnaslıq kelbetliklerden de boladı. Ásirese, olardan kelbetlik hám atlıq túrindegi gidronimler sol suw obyektiniń qanday da belgisin, túr-túsini, formasın, mazasın, dámin, kólemin hár túrli ózgesheliklerin bildirip keledi. Qaraqalpaqstanıń arqa rayonları gidronimleri quramında birinshi komponenti kelbetlikten bolǵan qospa gidronimler kópshilik bólegin quraydı. Kelbetlik hám atlıqtan bolǵan gidronimlerdi eki toparǵa bólip qarastırıw múmkin.

1. Sapalıq kelbetlik hám atlıq túrindegi gidronimler,

2. Qatnaslıq kelbetlik hám atlıq túrindegi gidronimler.

Sapalıq kelbetlik hám atlıq túrindegi gidronimlerdi semantikasi hám qurılısı boyınsha bir qatar túrlerge bóliwge boladı.

1. Reń menen baylanıslı gidronimler: Bunda dáslepki komponenti reń bildiriwshi sapalıq kelbetlik, ekinshi komponenti atlıqtan bolǵan gidronim apellyativler menen keledi. *Kóksuw* (Qanlıkól rayonu), *Sarıoy* (Qanlıkól rayonu), *Kókózek* (Qaraózek rayonu), *Qızılózek* (Taxtakópir rayonu), *Aqkól kanalı* (Taxtakópir rayonu), *Aqsuw qaq* (Taxtakópir rayonu), *Aqbulaq* (Taxtakópir rayonu), *Aqjaǵıs* (Taxtakópir rayonu), *Aqtuba kóli* (Kegeyli rayonu), *Qarakól* (Taxtakópir rayonu), *Qaraqudıq* (Qońrat rayonu), *Qaradárya* (Qaraózek rayonu), *Altın kól* (Qanlıkól rayonu), *Qızılkópir* (Qońrat rayonu).

2. Suw obyektiniń kórinisi: Bunda dáslepki komponenti suw obyektiniń kólemi, belgisin ańlatatuǵın sapalıq kelbetlik, ekinshi komponenti atlıq arqalı bildiriledi. *Dóńgelekkól* (Qanlıkól rayonu), *Gáwmiskól* (Moynaq rayonu), *Jıńishke kanalı* (Shomanay rayonu), *Jambasjap* (Shımbay rayonu), *Jartıqudıq* (Qońrat rayonu), *Qıysıqsawma* (Qońrat rayonu), *Domalaqkól* (Moynaq rayonu), *Qıysıqsawma* (Qońrat rayonu), *Domalaqkól* (Moynaq rayonu), *Jalpaqjap Kishikól* (Moynaq rayonu), *Jarıqkól* (Kegeyli rayonu), *Uzınsuw saqlaǵıshı* (Kegeyli rayonu), *Úlkenjap* (Xojeli rayonu), *Tegiskól* (Taxtakópir rayonu), *Qıysıq kanalı* (Kegeyli rayonu).

(Kegeyli rayonu), *Aydın kól* (Kegeyli rayonu), *Orjap* (Shımbay rayonu), *Tikózék* (Shomanay rayonu) hám t.b.

3. Suwdıń dámi hám iyisine baylanıslı payda bolǵan qospa gidronimlerde dáslepki komponenti sapalıq kelbetlik, sońǵı komponenti atlıqtan jasaladı. *Ashshu kól* (Nókis qalası, Qaraózek rayonu), *Sasıq kól* (Kegeyli rayonu), *Ashshu kólmek* (Qaraózek rayonu) hám t.b.

4. Suwdıń temperaturası hám shıpabaǵıshlıǵına baylanıslı payda bolǵan qospa gidronimler de dáslepki komponenti sapalıq kelbetlik, ekinshi komponenti atlıq túrinde keledi: *Íssi bulaq* (Shımbay rayonu).

5. Suw aǵısınıń kórinisin ańlatatuǵın qospa gidronimler dáslepki komponenti sapalıq kelbetliklerden, keyingi komponenti atlıq arqalı bildiriledi. *Jaman kól* (Kegeyli rayonu), *Tentekjap* (Kegeyli rayonu).

Qatnaslıq kelbetlik hám atlıq túrindegi gidronimlerdeń birinshi komponenti hár qıylı sóz jasawshı affiksler járdeminde jasalǵan kelbetliklerden boladı. Qatnaslıq kelbetlikler predmettiń belgisin tuwrıdan-tuwrı emes, al basqa bir predmetke, háreket hám qubılıslarǵa baylanıslı bildiredi.

-lı/-li affiksli dórendi kelbetlikler atlıqlar menen baylanıslı kelgende dáslepki sóz sońǵı sózden ańlatılǵan predmettiń bar ekenligin, kóp ekenligin bildiredi.

-lı/-li affiksli dórendi kelbetlik hám atlıq túrindegi qospa gidronimler zoogidronimler quramında ushırasadı. Súwenli kanal (Xojeli rayonu), Baqalı kól (Qońırat rayonu), Qundızlı kanal (Qońırat rayonu), Ílaqalı jap (Shomanay rayonu), Qurbaqalı kól (Taxtakópir rayonu), Qarabaylı kanal (Shomanay rayonu), Qoyanlı kól (Qaraózek rayonu), Qulınlı kól (Kegeyli rayonu), Eshkili jap (Qaraózek rayonu).

-lı/-li affiksli dórendi kelbetlik hám atlıq túrindegi qospa gidronimler fitogidronimler quramında ushırasadı. Tarılı ózek (Kegeyli rayonu), Kegeyli arnası (Kegeyli, Shımbay rayonları), Tomarlı kól (Kegeyli rayonu), Jiydeli qudıq (Qońırat rayonu), Gúnjili kól (Shomanay rayonu), Kendirli jap (Taxtakópir rayonu), Aqbaslı arnası (Qońırat rayonu), Qamıslı kól (Taxtakópir rayonu).

-lı /-li affiksli dórendi kelbetlikler suwdıń geomorfologiyalıq ózgesheliklerin ańlatıwda eki, úsh komponentten turıp ta qospa

gidronimler qatarın dúzedi. Aqtikenli kól (Qońırat rayonu), Bógetli kól (Kegeyli rayonu).

-sız/-siz, -ı, -i, -awıq/-ewik, -lıq, -n, -ba hám t.b. affiksler arqalı da gidronimler jasaladı.

Kelbetlik hám atlıq túrindegi qospa gidronimler:

-sız affiksi: Jan (sız) kól (Qońırat rayonu)

-i affiksi: Ól(i) dárya (Qanlıkól rayonu)

-awıq affiksi: Sarqır(awıq) kanalı (Kegeyli rayonu)

-n affiksi: Jilwa(n) jap (Kegeyli rayonu)

-lıq affiksi: Sat(lıq) jap (Kegeyli rayonu, Qaraózek rayonu)

-ba affiksi: Aylan(ba) jap (Shımbay rayonu), Bural(ma) salma (Nókis rayonu).

-ǵı/-gi affiksi. Orın mánisin bildiretuǵın sózlerge -ǵı/-gi affiksiniń jalǵanıwınan jasalǵan dórendi kelbetlikler atlıqlar menen dizbeklesip kelgende, olar obyekttiń belgili bir orınǵa tiyisli ekenligin bildiredi. *Kese kóldegi darǵa* (Qońırat rayonu).

Sanlıq+atlıq.

Sanlıq hám atlıqtıń dizbeklesiwinen bir qatar gidronimler jasaladı. Qaraqalpaq tilinde gidronimlerdeń jasalıwında sanlıq+gidronim apellyativlerdeń (saǵa, kól, jap, salma hám t.b) suw obyektleriniń atamaları dizbeklesip, kelip, qospa atlıqlardıń jasalıwın tómendegi mısallardan kóremiz. Mısalı: *Besjap kanalı* (Shımbay rayonu), *Tórtsaǵa kanalı* (Shımbay rayonu), *Bessaǵa* (Kegeyli rayonu), *Jigirmalıq kollektor* (Kegeyli rayonu), *Tagjap Qırq jap* (Kegeyli rayonu), *Bir jap* (Qaraózek rayonu), *kanalı* (Shımbay rayonu), *Qosjap* (Shomanay rayonu).

Mısallarda gidronimler quramındaǵı *bes*, *tórt*, *qırq bes*, *bir* sanlıqları mánisi boyınsha sanaq sanlar bolsa, jigirmalıq kollektor gidronimi quramında jigirma sanaq sanlıǵına -lıq kelbetlik jasawshı affiksi qosılıp hám kollektor suw obyektiniń ataması menen kelgen. Al *tagjap*, *qosjap* gidroniminde bolsa, *taq*, *qos san* mánisin bildiretuǵın numerativ sózler²⁰⁵.

Tilimizde sanlıqlardıń qatnasında qospa sóz túrindegi gidronimler kóp ushırasadı. Gidronimler qaraqalpaq tilinde sózlik quramınıń belgili bir bólegin quraydı. Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimleriniń morfologiyalıq qurılısın, jasalıw

menen baylanışlı. Qaraqalpaqlarda Qıtay urıwı tiyresine kiretuǵın Bessarı, Qırıq urıw atamalarınǵı gidronimler quramında, sonıń ishinde sanlıq sózlerdiń de keliwin – transgidronimizaciya dep ataw múmkin. Tildiń toponimiyalıq sistemasında onamastikalıq konversiya (basqasha atalıwı) solardan qala, awıl atamalarınǵı gidronimge ótiwi, gidronimniń oykonim, oronim yamasa etnonim, antroponimlerge ótiwi – bul tilimizge tán qubılıs. Mısalı teńiz, kól gidronimlik formantlar bolsa, al Teńizbay, Kólbay bolıp, adam ismin antroponimdi ańlatıp, transgidronimizaciya bolıp, joqarıdaǵı qırıq, bessarı etnonimlerindeki sanlıqlar menen keliwin, atama mánileriniń awısıwı, kóshiwi dep bahalaw múmkin. Gidronimlerdiń sanlıqlar menen keliwin qurılısı boyınsha eki toparǵa bólip qarawǵa boladı.

1. Jay (dara) sanlıqlar menen kelgen gidronimler;

2. Qospa sanlıqlar menen kelgen gidronimler.

Jay (dara) sanlıqlar menen kelgen gidronimlerge (*Besjap, Tórtsaǵa, Qırıqjap, Birjap*) atamalardı, al qospa sanlıq penen kelgen gidronimlerge *Qırıqbesjersalma* (Kegeyli rayonu) gidronimi misal bola aladı. Bul orında salmanıń sanı qırıq bes emes, al sol salma aǵıp ótetuǵın jerdiń 45 gektar yaki bólikten turıwı, salmanıń usı jerden aǵıp ótiwi túsiniledi.

Qaraqalpaqstanńıń arqa rayonları gidronimleriniń grammatikalıq qurılısın, jasalıwın lingvistikalıq kózqarastan úyreniw zárúr dep esaplaymız.

Feyil+atlıq.

Bunday qospa gidronimler eki hám úsh komponentten quraladı. Feyiller dus kelgen háreketlik máni ańlatatuǵın birlikler arqalı bildirilmey, kóbinese *qazǵan, ketken, jarǵan, jutqan* hám t.b. birlikler menen bildiriledi.

Feyil hám atlıq túrindegi qospa gidronimlerde *-ǵan/-gen, -qan/-ken* affiksleri ónimli qatnasadı. Bul affiksler kelbetlik feyil formaları bolıp, is-hárekettiń belgisin bildiredi.

Grammatikalıq ádebiyatlarda sózlerdiń jasalıwındaǵı bul usıldı leksika-sintaksislik usıl dep ataydı. «Bul usıldı sóz jasaw formantı xızmetin sóz dizbegi atqaradı. Ayırım sóz dizbekleri belgili bir mánige iye boladı hám bir túsinikti ańlatadı. Mısalı: *Qızketken*»²¹⁰.

²¹⁰ Da'wletov A., Da'wletov M., Qudaybergenov M. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. – No'kis: «Bilim», 2010. – B. 44.

Feyil hám atlıqtıń qatnasıwındaǵı gidronimler Qaraqalpaqstanńıń arqa rayonları aymaqlarında ónimsiz bolsa da ushırasadı. Mısalı: *Qızketken kanalı* (Nókis qalasınıń házirgi ataması Doslıq kanalı), *Qazanketken kanalı* (Kegeyli rayonu), *Dambalketken kóli* (Moynaq rayonu), *Xojaquyǵan kóli* (Kegeyli rayonu), *Hákimjarǵan kanalı* (Kegeyli rayonu), *Qoyanqashqan kóli* (Qaraózek rayonu), *Dońzetken jap* (Kegeyli rayonu), *Botaólgen shúńgil* (Moynaq rayonu), *Atketken kóli* (Kegeyli rayonu), *Sulaymanjutqan kól* (Kegeyli rayonu), *Qıyatjarǵan* (Qanlıkól rayonu), *Orsketken* (Shumbay, Moynaq rayonu), *Bolisjarǵan* (Qaraózek rayonu). Sonday-aq, feyil hám atlıq túrinde de baylanısadı. *Quyǵanbóget* (Qaraózek rayonu), *Qoybaq kanalı* (Qaraózek rayonu) – bunda qoy (dı tabıs sepligi jasırın formada kelgen), al baq buyırıq meyil formasındaǵı feyil atlıq sózge dizbeklesip kelgen.

F.G.Garipova: «Feyillerden jasalǵan gidronim atamaları predikativlik sintagma dep ataydı hám «At batkan kul», «Bala akken yлга» – úsh sostavlı, «qazılǵan kul», «kazgan yлга» – eki sostavlı predikativlik sintagmadan turadı» – dep kórsetedi²¹¹. Ózbek til biliminde N.Begaliyev atlıq hám feyil túrindegi gidronimlerdi sostavlı gidronimler dep qarastırıp, olar leksikalizaciyalanǵan gáppler arqalı da bildiriledi dep «Kempir óldi (say), Ógiz óldi (keshiw), Baytal óldi (say) mısalların keltiredi»²¹².

Qaraqalpaqstanńıń arqa rayonları gidronimleri quramında da feyil hám atlıq túrindegi gidronimler ushırasadı. Olardıń derlik barlıǵı atama quramındaǵı predmetke tiyisli is-háreketke qatnaslı waqıyalar menen baylanışlı. Mısalı, *Atketken kóli* – attıń ketip nabit bolıwı waqıyasına, *Sulaymanjutqan kóli* – merekege awqat adamnıń suwǵa ketiwi, *Qazanketken kanalı* – merekege awqat asılatuǵın qazannıń suwǵa ıǵıp ketiw waqıyasına, *Qıyat jarǵan jabı* – qıyat urıwınan bolǵan awıl adamları, urıwlas aǵayınlar birigip jap qazıwı hám t.b. waqıyalar menen baylanışlı. Demek, feyil hám atlıq túrindegi gidronimler adamlar ómirindegi hár qıylı waqıyalar, jaǵdaylar menen baylanışlı boladı.

²¹¹ Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана. – Москва: «Наука», 1991, – С. 101.

²¹² Бегалиев Н. Самарканд вилояти гидронимлари: Филол. фан. ном. ... дис. – Самарканд, 1993. – Б. 72-73.

3.3. Quramli gidronimler

Qaraqalpaq tilinde quramli gidronimler ónimli ushırasadı. Mısalı: *Qazaqdárya* (Taxtakópir rayonu), *Aqbóget* (Moynaq rayonu), *Kókshekól* (Moynaq rayonu), *Qarakól* (Shomanay rayonu), *Aranshıkól* (Moynaq rayonu) hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde atlıq+feýil, kelbetlik+feýil, atlıq+atlıq tipinde jasalğan gidronimler túrinde keledi. Bul komponentlerdiń hárbiriniń belgili leksikalıq mánisi bar. Mısalı: *Úsh+say* (Moynaq rayonu), *Qamus+arıq* (Shımbay rayonu), *Aq+tuba* (Kegeyli rayonu) hám t.b.

Bul atamaların hár túrli komponentiniń leksikalıq mánisin ańsat biliwge boladı. Al, ayırım atamaların komponentleriniń leksikalıq mánisin birden ayıra almaymız. Olardıń dáslepki tiykarınıń leksikalıq mánisin tek tariyxıy lingvistikalıq hám etimologiyalıq jaqtan izertlew arqalı ǵana biliwimiz múmkin.

Qaraqalpaq tilinde qospa sóz túrindegi quramli gidronimler tómendegishe jasaladı:

Eki komponenti de atlıq sózlerden jasalğan gidronimler: *Mayjap* (Shımbay rayonu), *Tasbóget* (Qońırat rayonu), *Súwenarım* (Qońırat rayonu), *Xanjap* (Qońırat rayonu), *Qamısarıq* (Shımbay rayonu) hám t.b.

Atlıqqa kelbetlik sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwı arqalı, yaǵnıy atlıq+kelbetlik jasawshı qosımta+atlıq tipinde jasalğan birikken gidronimler: *Qanlı+kól* (Qanlıkól rayonu), *Qállı+jaǵıs* (Qońırat rayonu) hám t.b.

Túbir atlıqlardıń birigiwi nátiyjesinde jasalğan gidronimlerdiń ishinde komponenti adam atı menen kelgen atamalar kóp ushırasadı. Mısalı: *Amanbayózek* (Kegeyli rayonu), *Dawıtkól* (Kegeyli rayonu), *Úsenjap* (Shomanay rayonu) hám t.b. bunda birikken atlıqlardıń **eki komponenti de** atlıqtan jasalğan.

Eki atlıqtıń birigiwinen jasalğan gidronimlerdiń birinshi komponenti adam atı bolıp kelgende menshiklilikke bildiredi. **Bul jaǵdayda** birinshi komponent iyelik sepliginiń jasırın formasında turadı. *Úsenjap* (Úsenniń jabı) (Shomanay rayonu), *Dawıtkól* (Dawıttıń kóli) (Kegeyli rayonu) hám t.b. Sonday-aq, *Batpaqótkel* (Taxtakópir rayonu), *Abatjarmıs* (Kegeyli rayonu) gidronimleriniń komponentleri de atlıqtan jasalğan.

Birinshi komponenti kelbetlik, ekinshi komponenti atlıqtan jasalğan birikken gidronimler. Bul formada jasalğan gidronimler júdá jiyi ushırasadı. Mısalı: *Aqjaǵıs* (Moynaq rayonu), *Bozkól* (Kegeyli rayonu), *Jalpaqjap* (Kegeyli rayonu), *Jańasuw* (Moynaq rayonu), *Qarajar* (Moynaq rayonu), *Qızılózek* (Shımbay rayonu), *Kókiyirim* (Kegeyli rayonu) hám t.b.

Bul gidronimlerdiń birinshi komponentindegi aq, boz, jalpaq, jańa, kók sózleri kelbetlik. Al, ekinshi komponenti *jaǵıs, kól, jap, suw, jar, ózek, iyrim* sózleri atlıq. Hárbir komponentti jeke alǵanıımızda, olar óz aldına gidronim bola almaydı. Olardıń óz ara birikpesi ǵana belgili obyekttiń atın bildiredi.

Birinshi komponenti atlıq, ekinshi komponenti kelbetlik feýilden jasalğan birikken gidronimler. Mısalı: *Qazanketken* (Kegeyli rayonu), *Dońuzketken* (Kegeyli rayonu), *Orisketken* (Shımbay, Moynaq rayonu), *Qızketken* (Nókis qalası) hám t.b.

Birinshi komponenti sanlıq, ekinshi komponenti atlıqtan jasalğan birikken gidronimler. Mısalı: *Besjap* (Shımbay rayonu), *Tórtsaǵa* (Shımbay rayonu), *Bessaǵa* (Nókis rayonu), *Úshqudıq* (Qońırat rayonu) hám t.b. Sonday-aq, sanlıq+kelbetlik hám sanlıq+atlıq tipinde birikken gidronimler jasaladı. Mısalı: *Bessarı* (Shımbay rayonu), *Úshótkel* (Moynaq rayonu) hám t.b.

Ishki fleksiya usıl menen birikken gidronimler.

Túbirdiń dáslepki forması heshqanday ózgeriske ushıramay birigedi. Mısalı: *Aqjaǵıs* (Taxtakópir rayonu), *Qaratereń* (Taxtakópir rayonu), *Bozkól* (Kegeyli rayonu), *Jalpaqjap* (Kegeyli rayonu), *Qızıljar* (Moynaq rayonu) hám t.b.

Túbirdiń dáslepki forması ishki fleksiya qubılısqa ushırap birigedi. Mısalı: *Qaraoy, Qattıaǵar* sıyaqlı gidronimler túbirdegi a, ı sesleri túsip qalıp, túbir ishki fleksiya qubılısqa ushırağan, sóylew tilinde *Qaroy, Qattaǵar* túrinde ayıladı.

Birikpegen qospa sózlerden bolğan gidronimler eki-úsh hám onnan da kóp sózlerden quralıp, belgili obyekttiń atın bildiredi. Mısalı: *Dáwkempir kóli* (Moynaq rayonu), *Jekenaydın kóli* (Qaraózek rayonu), *Esimózek kanalı* (Qaraózek rayonu) hám t.b.

Birikpegen qospa sózlerden jasalğan gidronimlerdiń dáslepki komponenti kóbinese anıqlawshı (kórsetkish) bolıp keledi. Mısalı: *Súwenlijap kanalı* (Xojeli rayonu), *Abatjap kanalı* (Kegeyli rayonu) hám t.b.

JUWMAQ

Pútkil adamzattıń, dúnyanıń tirishiligi suw menen baylanıslı. Jer-suw atamaların izertlew, olardıń atalıw, qalıplesiw, payda bolıw tariyxın úyreniw – kóp ǵana sorawlarǵa juwap tabıwımızǵa, bay maǵlıwmatlardı, dereklerdi anıqlawǵa járdem beredi. Xalqımızdıń tariyxı menen baylanıslı atamalarǵa úyreniw úlken áhmiyetke iye. Ǵárezsizligimizdiń eń dáslepki kúnlerinen baslap-aq milliy qádiriyatımızdı tiklewge baylanıslı unamlı jumıslar ámelge asırıldı. Ásirese, atamalarǵa qoyıw, turaqlastırıw máselesinde bir qansha mámleketlik qararlar shıqtı. Awqam dáwirindegi orınlı-orınsız qoyılǵan atamalarǵa milliylikimiz sáwlelenip turatuǵın, óz tilimizdegi atamalarǵa ózgertiw máseleleri boyınsha bir qatar jumıslar orındandı. Bul sıyaqlı gidronimlerdi lingvistikalıq kózqarastan úyreniw arqalı belgili **aymaqta jasaǵan xalıq**, qáwim, urıwlar hám ata-babasınıń hám búgingi kúnde shuǵıllanıw kiyatırǵan kásip-kárin, sol aymaqtaǵı bay tábiyatı sıyaqlı bir qatar dereklerdi anıqlawda baslı qural boladı. Gidronimler xalıqtıń milliy tiliniń rawajlanıw basqıshları, sonday-aq, onda payda bolǵan hár túrli ózgerislerdi anıqlawda da salmaqlı orınǵa iye.

Hárqanday gidronim tábiyat hám jámiyettegi ózgerisler, rawajlanıwlar menen tikkeley baylanıslı halda til nızamlılıqları tiykarında júzege keledi. Gidronimlerdiń payda bolıwı, qalıplesiwı, ózgeriwı – bul sol aymaqta jasap atırǵan xalıqtıń ótmishi menen de tıǵız baylanıslı boladı. Dáwirler, áwladlar ózgeredi, al gidronimlerdiń ayırımları uzaq dáwirlerdiń esteligi bolıp, xalıqtıń turmıs tirishiliginde júz bergen waqıya hám qubılıslardıń esteligi sıpatında saqlanıw qala beredi.

Qaraqalpaqstanıń arqa rayonları gidronimleri de usı aymaqta jasap atırǵan qaraqalpaq xalqınıń uzaq hám eski tariyxı, turmıshıq tájiriybesiniń jemisi. Gidronimler qaraqalpaq xalqınıń milliy tili, ótmishi, tariyxı, ruwxıy dúnyası, etnikalıq quramı, shıǵısı,

úrpaǵat, dástúrleri, ásirese suw jaǵalap otırǵan xalıqlardıń turmısı, Qaraqalpaqstanıń tábiyatı, ıqlım sharayatı, eski hám házirgi dáwirdegi suwǵarıw texnologiyaları haqqında da biytákirar dereklerdi beredi. Qaraqalpaqstan gidronimlerin izertlew tek til bilimi ushın ǵana emes, al tariyx, geografiya, etnografiya hám basqa da ilim tarawları ushın da bahalı maǵlıwmatlar beredi.

Qaraqalpaqstanıń arqa rayonlarında suw obyektleri oǵada kóp, olar biri ekinshisin tákirarlamaytuǵın túrlishe atamalar menen ataladı. Aymaqtaǵı xalıq suw obyektlerine birin ekinshisinen ajratıp kórsetiw ushın atamalar qoyǵan. Bunday gidronimlerdiń payda bolıwında gidronimlik apellyativler qollanıladı. Qaraqalpaqstanıń arqa rayonları gidronimleriniń payda bolıwında gidronim apellyativlerdiń xızmeti ayırıqsha. Gidronimlik apellyativler (jap, kól, kanal, qudıq hám t.b.) sol suw obyektiniń menshikli atamasın hám túrin bildiredi.

Biz gidronimlerdi úyreniw arqalı tómendegishe juwmaqqa keldik.

1. Hárqanday gidronimniń atalıwında qaraqalpaq xalqınıń sóz tańlaw, atama qoyıw tapqırılıǵı, tereń zeyni, joqarı ruwxıy mádeniyatı sáwlelengen. Gidronimler arqalı Qaraqalpaqstanıń arqa rayonları xalqınıń diyqansılıqtaǵı, sharwashılıqtaǵı suwǵarıw isi menen baylanıslı mol tájiriybesi kórinip turadı.

2. Gidronimlerdiń quramında ushırasatuǵın etnonimler Qaraqalpaqstanıń arqa rayonlarında erte waqıtlardan-aq qaysı qáwim, urıw hám tiyrelardıń, qaysı millet wákilleriniń otırıqshı túrde turmıs keshiriwin ótmish derekleri menen ushlastradı, al antropogidronimler arqalı izertlengen obyektte el basshıları, awldıń kátquda aqsqaqalları, pıdayı azamatlardıń suw obyektlerdiń qazıw jumıslarındaǵı xızmetleri arqalı, olardıń ismleriniń de gidronimler quramında, xalıq awzında óz-ózinen máńgilesip qalǵanlıǵın kóriw múmkin.

3. Fitogidronim hám zoogidronimler Qaraqalpaqstanıń bay tábiyatın kórsetedi. Geomorfologiyalıq gidronimler Qaraqalpaqstanıń arqa rayonlarınıń relyefin, geografiyalıq sharayatın, topıraq quramın hám t.b. ózgesheliklerin ayırıqsha kórsetedi.

4. Qaraqalpaqstan gidronimlerin úyreniw, olardı ilimiy kózqarastan tallaw tek ǵana lingvistika ilimi ushın emes, al tariyx, geografiya, etnografiya hám t.b. pánler ushın da bahalı maǵlıwmatlardı beredi.

5. Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimlerin lingvistikalıq kózqarastan úyreniw arqalı ulıwma bilim beriw mekteplerinde, orta hám orta arnawlı bilimlendiriw, joqarı oqıw orınlarında oqıwshı hám studentlerge toponimlerdi toplaw boyınsha sorawnama tiykarında gidronimlerdiń etimologiyası, tariyxı, qoyılıw sebepleri taǵı basqa da sorawlarǵa tıyanaqlı sheshim tabıw hám respublikamızdaǵı gidronimler boyınsha bay maǵlıwmatqa iye bolıw múmkin.

6. Qaraqalpaq tilinde Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimleri ózine tán ózgesheliklerge iye. Qaraqalpaq tili gidronimleri jay, qospa, quramlı túrinde ushırasadı. *-Lı/-li, -ma/-me, -ba/-be, -lıq/-lik* affiksleri arqalı gidronimler jasaladı. Ásirese, *-lı/-li* affiksleri zoogidronim hám fitogidronimlerdi jasawda belgili xızmet atqaradı.

7. Gidronim apellyativler jeke turıp ta jay gidronimler bola aladı. Qaraqalpaq tilinde qospa gidronimler jay gidronimlerge qaraǵanda basım kópshiligin quraydı. Komponentleriniń sanı boyınsha eki, úsh, tórt komponenttiń birigiwinen jasalǵan qospa gidronimler de ushırasadı. Jay gidronimler qospa hám quramlı gidronimlerdi dúziwde qatnasıp, tiykarınan olar tilimizdiń grammatikalıq qurılısına agglyutinativlik beyimligine sóz jasaw sistemasındaǵı nızamlılıqlarǵa boysınadı. Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimleri barlıq usıllar tiykarında jasala bermeydi. Gidronimler affiksaciya usılı arqalı, qospa gidronimler (sóz qosılıw, sóz qosılıw hám affiksaciya), leksika-sintaksislik usıllar arqalı jasaladı. Gidronimlerdiń basqa da usıllar arqalı jasalıwı ónimsiz dárejede.

8. Qaraqalpaq tilinde gidronimlerdi teoriyalıq jaqtan tiykarlap beriw, onıń ámeliy jaqtan qollanılıwında, yaǵnıy gidronim atamaldı durıs jazıwda kórsetkish bolıp esaplanadı.

9. Qaraqalpaq tili gidronimleriniń grammatikalıq qurılısın hár tárepleme úyreniw, usı tiykarda qaraqalpaq gidronimleriniń orfografiyalıq, orfoepiyalıq, etimologiyalıq hám túsindirme

sózliklerin islep shıǵıw, keń jámiyetshiliktiń gidronim boyınsha bilimlerin jańa derekler menen tolıqtıradı.

10. Hárbir rayon aymaǵındaǵı suw obyektleriniń dizimin alıw hám onı sistemalastırıw, Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimlerin rásmiy hújjetlerde atamalarınń durıs jazılıwına erisiwde qollanba sıpatında alfavitli imla sózliklerin dúziw, hárbir gidronim atamanıń kelip shıǵıwın etimologiyalıq analizlew arqalı etimologiyalıq sózlikler dúziw, gidronimlerdiń túsindirmeli sózliklerin dúziw zárúr dep esaplaymız.

11. Qaraqalpaqstan gidronimlerin úyreniw, olardı ilimiy kózqarastan tallaw tek ǵana lingvistika ilimi ushın emes, al tariyx, geografiya, etnografiya hám t.b. pánler ushın da bahalı maǵlıwmatlardı beredi. Qaraqalpaqstannıń arqa rayonları gidronimlerin lingvistikalıq kózqarastan analizlew arqalı orta hám orta arnawlı bilim beriw mákemelerinde, joqarı oqıw orınlarında oqıwshı hám studentlerge toponimlerdi toplaw boyınsha sorawnama tiykarında gidronimlerdiń etimologiyası, tariyxı, qoyılıw sebepleri hám basqa da sorawlarǵa tıyanaqlı sheshim tabıw hám respublikamızdaǵı gidronimler boyınsha bay maǵlıwmatqa iye bolıw múmkin.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR

1. Siyasiy ádebiyatlar

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимида кириши тантанали маросимга бағишланган Олий Мажлис Палаталарнинг қўшма мажлисдаги нутқ. — Тошкент: «Ўзбекистон», 2016. — Б. 56.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентинин 2016-жыл 13-майдағы «Әлишер Науайы атындағы Ташкент мәмлекетлик өзбек тили хәм әдебияты университетин шөлкемлестириў туўралы» ПФ-4794-санлы Пәрманы / www.lex.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентинин 2017-жыл 12-январьдағы «Китап өнимлерин баспадан шығарыў хәм таратыў системасын раўажландырыў, китап оқыўды хәм китапқумарлық мәдениятын асырыў хәм де үгит-нәсиятлаў бойынша комиссия дүзиў хаккында»ғы Ф-4789-санлы Пәрманы / www.lex.uz.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентинин 2017-жыл 16-февральдағы ПФ-4958-санлы «Жоқары оқыў орынларынан кейинги билимлендириў бағдарламасын еле де жетилистириў туўралы» Пәрманы / www.lex.uz.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентинин 2017-жыл 17-февральдағы ПҚ-2789-санлы «Илимлер академиясы искерлиги, илимий изертлеў жумысларын шөлкемлестириў, баскарыў хәм каржыландырыўды және жетилистириў ис-илажлары туўрысында»ғы қарары / www.lex.uz.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентинин 2017-жыл 13-сентябрьдеги ПҚ-3271-сан «Китап өнимлерин баспадан шығарыў хәм таратыў системасын раўажландырыў, китап оқыўды хәм китапқумарлық мәдениятын асырыў хәм үгит-нәсиятлаў бойынша комплекс ис-илажлар бағдарламасы хаккында»ғы қарары / www.lex.uz.

- 2.1. Абдимуратов К. Двадцать названий Арала//Советская Каракалпакия. — Нукус, 1979, 13-ноябрь.
- 2.2. Абдимуратов К. Почему так названо? — Нукус: «Каракалпакстан», 1970. — 129 б.
- 2.3. Абдимуратов К. Структура каракалпакских топонимов// Советская тюркология. — Баку, 1971. — № 5. — С. 85-88.
- 2.4. Абдимуратов К. Топонимика Каракалпакии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Нукус, 1966. — 24 с.
- 2.5. Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. — Москва: «Наука», 1985. — 144 с.
- 2.6. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы: каракалпак, черные клубоки, черкес, башкурт, кыргыз, уйгур, тюрк, печенег, сак, массагет, скиф. — Нукус: «Каракалпакстан», 1986. — 131 с.
- 2.7. Атаниязов С. Топонимика Юга-Восточного Туркменистана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ашхабад, 1966. — 22 с.
- 2.8. Атаниязов С. Туркменистанның топонимиясы. — Ашхабад: Ыклым, 1981. — 176 с.
- 2.9. Абдимуратов Қ. «Қыпшақ», «Маңғыт» сөзлеринин этимологиясы хаккында// Каракалпак тили бойынша изертлеўлер. — Нөкис, 1971. — 206 б.
- 2.10. Абдимуратов Қ. Каракалпакстан топонимикасы хәм оны изертлеў мәселелери// «Әмиўдәрья». — Нөкис, 1965. — № 2. — Б.119-125.
- 2.11. Абдимуратов Қ. Неге усылай аталған? — Нөкис: «Каракалпакстан», 1965. — 80 б.
- 2.12. Абдирахманов А. Топонимика және этимология. — Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мәмлекетлик университети, 2010. — 240 б.
- 2.13. Бабаходжаев Р.Х. Историко-этимологический анализ гидронимии Ташкентской области Узбекистана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 1993. — 21 с.
- 2.14. Bartoli M., Bertoni G. Breviario di neolingvistika. — Modena, 1965. — 126 p.

2.15. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая// Топонимика Востока. — Москва, 1969. — С. 66.

2.16. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая// Топонимика Востока. — Москва: «Наука», 1969. — С. 65-69.

2.17. Баскаков Н.А. Клички собак у каракалпаков. Ономастика Средней Азии. — Москва, 1978. — 206-209 с.

2.18. Бегалиев Н. Самарканд вилояти гидронимлари (лисоний тақлил): Филол. фан. ном. ... дис. — Самарканд, 1994. — 133 б.

2.19. Бегалиев Н. Самарканд вилояти гидронимлари (лисоний таҳлил): Филол. фан. ном. ... дис. автореф. — Самаранд, 1994. — 25 б.

2.20. Бегжанов Т. Каракалпак тили диалектологиясынын мәселелеринен. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1971. — 212 б.

2.21. Бекбаўлов О. «Арал» гидроними хәм «Араллылар» этноними хақында// Каракалпак тили бойынша изертлеўлер. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1971. — Б.169-178.

2.22. Бекбергенов А. Каракалпак тилиндеги санлыклардын сакраменталь мәнилери// Каракалпак тили бойынша изертлеўлер. — Нөкис: «Каракалпакстан», 1971. — Б. 186-191.

2.23. Berger D. Geographische Namen in Deutschland. Herkunft und bedeutung der namen von Landen, Bergen und Gewassern, Mannheim.— Leipzig-Ween, 1993.— 296 p.

2.24. Бонфанте Дж. Позиция неолингвистики (пер. на русский язык). — М.: Наука, 1960. — 339 с.

2.25. Вофаев Б. Кўл сўзининг маънолари ва тарихи// Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 1992. — № 2. — Б. 18.

2.26. Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана. — Москва: «Наука», 1991. — 294 с.

2.27. Гатауллин Р.Р. Историко-лингвистическое описание тюрко-татарской топонимии Южного Урала и Зауралья: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 2012. — 30 с.

2.28. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. — Баку: ЭЛМ, 1986. — 115 с.

2.29. Гельдиханов М. Местные географические термины Туркменистана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Баку, 1973. — 23 с.

2.30. Da'wletov A, Da'wletov M, Qudaybergenov M. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. — Nokis: «Bilim», 2010. — B. 112.

2.31. Джапаров Н.Р. Гидронимия Кыргызстана. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Бишкек, 2006. — 25 с.

2.32. Дмитриева Л.В. Этимология географических апеллятивов в тюркских и других алтайских языках// Алтайские этимологии. — Л., 1984. — С. 134-177.

2.33. Донидзе Г.Н. Гидронимические термины в тюркских языках// Ономастика. — Москва, 1969. — С. 165.

2.34. Дўсимов З, Эгамов Х. Жер атамаларының қысқаша түсіндірме сөзлігі. — Нөкис: «Билим», 1991. — 184 б.

2.35. Доспанов О. Каракалпак аймаклық лексикографиясы. — Нөкис: «Каракалпакстан», 2009. — 88 б.

2.36. Доспанов О., Шынназарова С. Соркөл топоними туўралы гейпара пикирлер// «Илим хәм билимлендириўге арналған өмир». Академик А.Дәўлетовтың 70 жыллы юбилейине арналған: Илимий-теориялық конференция материаллары. — Нөкис: «Билим», 2012. — Б. 42-43.

2.37. Древнетюркский словарь. — Ленинград: «Наука», 1969. — 676 с.

2.38. Дульзон А.П. Древние топонимы Южной Сибири индоевропейского происхождения. — Москва: «Наука», 1964. — 344 с.

2.39. Дўсимов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Филол. фан. ном. ... дис. — Ташкент, 1986. — 36 с.

2.40. Дўсимов З. Хорезм топонимлари. — Тошкент: «Фан», 1985. — 79 б.

2.41. Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимларининг ясалиши// Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 1969. — № 5. — Б. 79-80.

2.42. Есбергенов Х. Қонырат тарийхый хәм мәдений естеликлери. — Нөкис: «Билим», 1993. — 102 б.

2.43. Жаббаров Х. Ўзбек тилининг сўғориш лексикаси: Филол. фан. ном. ... автореф. — Тошкент, 1996. — 24 б.

2.44. Жанузаков Т. Обычай и традиции в казахской антропонимии// Этнография имён. — Москва: «Наука», 1971. — С.100—103.

2.45. Жанузаков Т. Очерк казахской ономастики. — Алма-Ата: «Наука», 1982. — 176 с.

2.46. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. — М.-Л., 1950. — 172 с.

2.47. Каймулдинова К.Д. Қазақстанның аридті аймақтарының топонимиясы. — Алма Ата: Те — Color, 2010. — 280 б.

2.48. Камалов А.А. Башкирская топонимия. Отв.ред. член-корр. РАН Э.Р. Тенишев. — Уфа: Китап, 1994. — 302 с.

2.49. Камалов А.А. Башкортостан гидронимиясы: Филол. илим. канд. ... дис. — Офе, 1969. — 178 б.

2.50. Камалов А.А. Некоторые аспекты изучения башкирских народных географических терминов// Вопросы топонимики Башкирии. — Уфа, 1981. — С.10.

2.51. Камалов С. Вамбери каракалпаклар тууралы// ӨзР ИА ҚҚБ Хабаршысы — Нөкис, 1995. — Б. 42. (4-санына қосымша).

2.52. Караев С. Топонимия Узбекистана. — Тошкент: «Фан», 1991. — 129 с.

2.53. Каракалпак әдебий тилинин грамматикасы. — Нөкис: «Билим», 1994. — 450 б.

2.54. Каримова Л. Ўзбек тилида топонимларининг ўрганилиши.— Тошкент: «Фан», 1982. — 85 б.

2.55. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины// Известия АН КазССР. Серия география. — Алма-Ата, 1951. — вып. 3. - № 99. — С. 56-58.

2.56. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. — Алма-Ата, 1963. — 185 с.

2.57. Конкобаев К. О киргизских топонимах с компонентам — Беш: Материалы конференции. — Москва, 1975. — С. 117-119.

2.58. Qoraev S. Toponimika. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2006. — 320 б.

2.59. Кошанов К, Зарымбетов А. Об исследовании топонимов, происшедших от гидронимов Каракалпакистана// Илим хам жәмийет. — Нөкис, 2012. — № 3-4. — Б. 71-72.

2.60. Қошанов Қ. Атамалар былғасығы, топонимика хам ономастика илими нелерге кеўил бөлийи керек?// «Қаракалпакстан муғаллими». — Нөкис, 1992. - № 1.— Б. 27-28.

2.61. Кошанов К. Вопросы современной каракалпакской ономастики// Илим хам жәмийет. — Нөкис, 2015. — № 2. — Б. 22-24.

2.62. Қошанов Қ. Хәзирги жағдайда топонимиканың хам ономастиканың раўажланыў мәселелери// Тиллердин өз ара қатнаслары жағдайында хәзирги қаракалпак тилиниң терминологиясын тәртиплестириў мәселелери: Илимий-әмелий конференция материаллары. — Нөкис, 1992. — Б. 6-8.

2.63. Krahe H. Unsere altesten Flussnamen. Wesbaden, 1994. 123 p.

2.64. Қурбанов М. Географиялық терминлердин семантикалық усыл аркалы топоним жасаўы// Хәзирги дәўирде тил илимин изертлеў хам оқытыў мәселелери. — Нөкис, 2011.— Б. 105-166.

2.65. Қурбанов М.Д. Қоракалпак тилидаги географик терминларининг лексик-грамматик хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. — Нукус, 2011. — 23 б.

2.66. Мадиева Г.Б. Гидронимия Восточного Казакстана: Дис. ... канд. филол. наук. — Алмата, 1990. — 135 с.

2.67. Мирахмалов М. Табийй географик терминларнинг шаклланишида халқ атамаларининг ўрни: Геогр. фан. докт. ... дис. — Тошкент, 1998. — 148 б.

2.68. Молчанова О.Т. Гидронимы и оронимы Горно-Алтайской автономной области (лингвистический анализ): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Томск, 1968. — 21 с.

2.69. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. — Горно-Алтайск, 1979. — 396 с.

2.70. Муллонен И.И. Очерки веппской топонимии. СПб.: Наука, 1994. — 157 с.

2.71. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. — Москва: Мысль, 1984. — 653 с.

2.72. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. — Москва: Мысль, 1974. — 382 с.

2.73. Надергулов У.Ф., Шакуров Р.З. Башкирские топонимы бассейна реки Большой Иргиз// Ономастика Повольжья, 4. — Саранск, 1976. —С.210-211 с.

2.74. Насыров Д, Доспанов О. Каракалпак тилинин диалектологиялық сөзлиги. — Нөкис: «Қаракалпакстан», 1983. — 402 б.

- 2.75. Нафасов Т, Нафасова В. Ўзбек тили топонимларининг ўқув изохли луғати. — Тошкент: «Янги аср авлоди», 2007. — 124 б.
- 2.76. Нафасов Т. Қишлоғингиз нега шундай аталган? — Тошкент: «Фан», 1989. — 83 б.
- 2.77. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изохли луғати. — Тошкент: «Ўқитувчи», 1988. — 288 б.
- 2.78. Низомов А, Рахимова Г, Расулова Н. Топонимика// ўқув қўлланма. — Тошкент: «Шарқ», 2013. — 119 б.
- 2.79. Никонов В.А. Введение в топонимику. — Москва: ЛКИ, 2011. — 184 с.
- 2.80. Нуратдинова Р.С. Ўзбек ономастикаси терминларнинг лисоний-тахлили: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. — Тошкент, 2005. — 21 б.
- 2.81. Ондар Б.К. Гидронимия Тувы. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Москва, 1993. — 22 с.
- 2.82. Отажонов А.Н. Хорезм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари: Филол. фан. ном. ... дис. — Тошкент, 1997. — 130 б.
- 2.83. Охунов Н. Антропонимика нима? — Тошкент: «Ўзбекистон», 1984. — 16 б.
- 2.84. Охунов Н. Жой номлари таъбири. — Тошкент: «Ўзбекистон», 1994. — 85 б.
- 2.85. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. — Тошкент: «Фан», 1989. — 56 б.
- 2.86. Өмирбаев Е. Географиялык терминлер менен атамалардың орысша-каракалпакша түсиндирме сөзлиги. — Нөкис: «Билим», 1993. — 244 б.
- 2.87. Пахратдинов К. Ономастика терминлери сөзлиги. — Нөкис: «Қаракалпақстан», 2016. — 22 б.
- 2.88. Пахратдинов К., Бекниязов Қ. Қаракалпақстан топонимлерининг қурылысы// Илим ҳам жәмийет. — Нөкис, 2010. — № 1-2. — Б. 69-70.
- 2.89. Пахратдинов К., Өтемисов А. Қаракалпак тилиндеги шығысы парсыша сөзлер. — Нөкис: «Қаракалпақстан», 2017. — 39 б.
- 2.90. Пенжиев М. Об ирригационной терминологии туркменского языка// Тюркская лексикология и лексикография. — Москва: «Наука», 1971. — С. 257.

- 2.91. Ражабов Ў. Топонимик индикаторларнинг функционал-семантик хусусиятлари: Филол. фан. ном. ... дис. автореф. — Тошкент, 2009. — 22 б.
- 2.92. Риза-кули-Мирза. Краткий очерк Аму-Дарьинской области. — СПб., 1875.
- 2.93. Сайымбетов О. Қаракалпак тилиндеги меншикли адам атлары. — Нөкис: «Билим», 2010. — 70 б.
- 2.94. Сейтниязов К. Топонимы северных районов правобережья Каракалпакии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ташкент, 1993. — 22 с.
- 2.95. Сейтниязов К. Топонимы северных районов правобережья Каракалпакии: Филол. фан. ном. ... дис. — Ташкент, 1993. — 138 с.
- 2.96. Серебренников Б.А. О методах изучения топонимических названий// Вопросы языкознания. — Москва, 1959. — № 6. — С. 37.
- 2.97. Smith C.C. The survival of British Toponymy. L., 1980. P. 22-41.
- 2.98. Сулайманова Л.С. Лингвистический анализ народных географических терминов в топонимии Кыргызстана: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Бишкек, 2007. — 24 с.
- 2.99. Суперанская А.В. Типы и структура географических имен «Лингвистическая терминология и прикладная топономастика». — Москва, 1964. — Б. 60-61.
- 2.100. Суперанская А.В. Что такое топонимика? — Москва: «Наука», 1985. — 182 с.
- 2.101. Толстов С.П. К вопросу о происхождении каракалпакского народа. (Краткие сообщения института этнографии АН СССР). — М.-Л., 1947. — вып. 2. — 75-76 б.
- 2.102. Толстов С.П. По следам древне хорезмийской цивилизации. — М.-Л., 1948. — 328 с.
- 2.103. Топоров В.В. Исследования по этимологии и семантике. М.: Языки славянской культуры, 2014. 814 с.
- 2.104. Топоров В.Н, Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — Москва, 1962. — 271 с.
- 2.105. Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. — Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2008. — 152 б.

- 2.106. Тўйчибаев Б, Каширов Қ. Зоминнинг тил қомуси. — Тошкент: Академик нашр, 2012. — 502 б.
- 2.107. Улуков Н.М. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лексоний тадқиқи. — Тошкент: «Фан», 2008. — 192 б.
- 2.108. Улуков Н.М. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лексоний тадқиқи: Филол. фан. док. ... дис. автореф. — Тошкент, 2010. — 48 б.
- 2.109. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. — Тошкент, 2013. — 130 б.
- 2.110. Хаджилаев Х. Очерки карачаево-балкарской лексикологии. — Черкесск, 1970. — 160 с.
- 2.111. Халитов Р.Я. Гидронимия Оренбуржья: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Уфа, 2012. — 24 с.
- 2.112. Хамидов К. Қарақалпақстан жерлери туўралы инглиз тилиндеги жаңа дерек// Илим ҳам жәмийет. — Нөкис, 2005. — № 1-2. — Б. 63-65.
- 2.113. Хожалепесова Ю. Прозвища в системе каракалпакской антропонимии. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Нукус, 1995. — 26 с.
- 2.114. Хожаниязов Ф., Юсупов О. Каракалпақстандағы муқаддес орынлар. — Нөкис: Полиграфист, 1994. — 87 б.
- 2.115. Холмўминов Х. Бойсўн ноҳияти ва унинг атроф ҳудудлари микротопонимлари. Филол. фан. ном. ... дис. — Тошкент, 1993. — 125 б.
- 2.116. Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана. — Душанбе: Ирфан, 1975. — 85 с.
- 2.117. Хуррамов К. Узбекские народные географические термины, обозначающие рельеф южного Узбекистана. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ташкент, 1981. — 22 б.
- 2.118. Шералиева С.М. Гидронимия Хотлонской области: Дис. канд. филол. наук. — Душанбе, 2015. — 166 с.
- 2.119. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. — Москва, 1962. — 276 с.
- 2.120. Эназаров Т. Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи. — Тошкент: Университет, 2002. — 59 б.
- 2.121. Эназаров Т.Ж. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари: Филол. фан. ном. ... дис. — Тошкент, 2006. — 516 б.

- 2.122. Юзбашев Р.М, Будагов Б.А. Проблемы топонимии Азербайджана// Советская тюркология. (Научная конференция). — Баку, 1974. — № 5. — С.109-114.

- 2.123. Юзбашев Р.М. Опыт исследования азербайджанских географических терминов. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Баку, 1962. — 23 с.

- 2.124. Юлдашев Д. Жанубий Қорақалпоғистон топонимларининг тарихий-этимологик тадқиқи: Филол. фан. ном. ... дис. автореф.. — Нөкис, 2012. — 21 б.

3. Basqa basılımlar

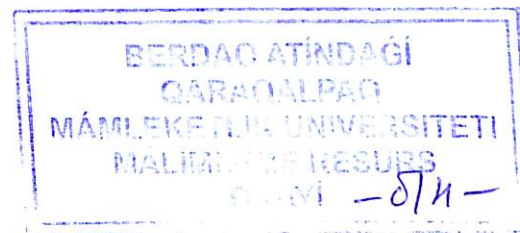
- 3.1. Бартольд В.В. Сочинения. — Москва: «Наука», 1965. — Т. III. — 710 с.

- 3.2. Бартольд В.В. Сочинения. — Москва: Восточной литературы, 1963. — Т. II. — Ч. I. — 1024 с.

- 3.3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык (Фонетика и морфология). — Москва, 1952. — Т. II. — 544 с.

- 3.4. Махмуд Қашғарий. Девону луғатит турк. — Тошкент: «Фан», 1960. — Т. I. — 499 б.

- 3.5. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. — Москва: «Наука», 1974. — Т. I. — 768 с.

MAZMUNÍ

KIRISIW	3
I BAP. QARAQALPAQSTAN TOPONIMLERINIŇ IZERTLENIW TARIYXÍNAN	5
1.1. Qaraqalpaqstan gidronimleriniń úyreniliwi	7
1.2. Qaraqalpaqstan gidronimiyasında qollanılatusın gidronimikalıq apellyativler	16
II BAP. QARAQALPAQSTANNIŇ ARQA RAYONLARÍ GIDRONIMLERINIŇ LEKSIKA- SEMANTIKALÍQ ANALIZI	35
2.1. Etnonimlerden jasalğan gidronimler	38
2.1.1. Qaraqalpaq urıwları atlarınan payda bolğan gidronimler	39
2.1.2. Xalıq hám millet atlarınan payda bolğan gidronimler	41
2.2. Antroponimlerden payda bolğan gidronimler	43
2.2.1. Ismlerden payda bolğan gidronimler	44
2.2.2. Familiyalardan jasalğan gidronimler	45
2.2.3. Laqaplardan payda bolğan gidronimler	46
2.3. Zoonimlerden payda bolğan gidronimler	46
2.3.1. Balıq, suw haywanları atamalarınan payda bolğan gidronimler	47
2.3.2. Qus atlarınan payda bolğan gidronimler	48
2.3.3. Dúz haywanları atamalarınan payda bolğan gidronimler	49
2.3.4. Úy haywanları atamalarınan payda bolğan gidronimler	50
2.4. Fitonimlerden payda bolğan gidronimler	51
2.4.1. Terek atamalarına baylanışlı gidronimler	52

2.4.2. Dánli ósimlik atamalarınan payda bolğan gidronimler	53
2.4.3. Jabayı ósimlikler atamalarınan payda bolğan gidronimler	54
2.4.4. Suwda ósetuǵın ósimlik atamalarınan payda bolğan gidronimler	55
2.5. Obyekttiń tábiyy-geografiyalıq belgileri tiykarında payda bolğan gidronimler	56
2.5.1. Reń menen baylanışlı gidronimler	56
2.5.2. Suwdıń dámine baylanışlı gidronimler	58
2.5.3. Suwdıń temperaturası, iyisi hám tazalıǵına baylanışlı gidronimler	59
2.5.4. Suw aǵısınıń halatın bildiretuǵın gidronimler	60
2.5.5. Obyekttiń muǵdarı, sanına baylanışlı gidronimler ...	60
2.5.6. Sırtqı kórinisi, formasına qaray ańlatılatusın gidronimler	61
2.5.7. Topıraqtıń quramına, relyeflik dúzilisine baylanışlı atalğan gidronimler	62
2.5.8. Obyektte belgilep kórsetetuǵın buyım, zat hám qubılıslarǵa baylanışlı atalğan gidronimler	63
2.6. Topogidronimler	65
2.7. Ideologizm gidronimler	73
2.7.1. Atalıwı erte dáwirler menen baylanışlı gidronimler	73
2.7.2. Awqam dáwirindegi ideologizm gidronimler	74
2.7.3. Ğárezsizlik jıllarında payda bolğan gidronimler	75

III BAP. QARAQALPAQSTANNIŇ ARQA RAYONLARÍ GIDRONIMLERINIŇ DERIVACIYALÍQ MODELLERI	77
3.1. Jay gidronimler	81
3.1.1. Affikssiz gidronimler	81
3.1.2. Affikslı gidronimler	85
3.2. Qospa gidronimler	85
3.2.1. Sózlerdiń dizbeklesiwinen jasalğan gidronimler	96
3.3. Quramlı gidronimler	100
JUWMAQ	104
PAYDALANÍLĞAN ÁDEBIYATLAR	104

MAMBETOVA GÜLNAZ JAQSÍMURATOVNA

QARAQALPAQSTANNÍN ARQA RAYONLARÍ GIDRONIMLERI

Qaraqalpaq tilinde
«Qaraqalpaqstan» baspası
Nókis — 2021

Redaktor
Operator
Tex. redaktor

B. Zivarova
S. Qurbaniyazova
A. Xojamuratov

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 05.08.2021.
Qaǵaz formatı 60x84¹/₁₆. Ofset usılında basıldı. Garniturası —
«Shkolnaya KRKP». Kólemi 7,25 b/t., 6,74 shártli b/t.,
6,11 esap b/t. Jámi 100 nusqada. Bahası shártname boyınsha.
Buyırtpa №39.

Al №114 Licenziyası.

«Qaraqalpaqstan» baspası: 230100,
Nókis qalası, Islam Karimov gúzarı, 109-jay.

«Qaraqalpaqstan» baspasında basıldı.